

Część pierwsza

GEOGRAFIA BIBLIJNA

(zagadnienia wstępne)

I. TERMINOLOGIA

Geografia jest nauką, a właściwie zespołem nauk, który zajmuje się badaniem powłoki Ziemi, jej zróżnicowaniem przestrzennym pod względem przyrodniczym, gospodarczym, społecznym. Nadto bada związki środowiska geograficznego z działalnością człowieka. W skład zespołu nauk geograficznych wchodzi następujące dyscypliny:

Geografia fizyczna bada środowisko geograficzne metodami przyrodniczymi. Działami tej dyscypliny są: geomorfologia, geografia gleb, hydrografia lądu, oceanografia, glaciologia, klimatologia, biogeografia, antropogeografia, a także geografia regionalna (ogólna lub szczegółowa np. geografia biblijna).

Geografia historyczna odtwarza środowisko geograficzne w konkretnym historycznym okresie, śledząc przemiany zaistniałe w dłuższych czasookresach. Rozpatruje trzy krajobrazy: naturalny - stan pierwotny środowiska przed ingerencją człowieka (rzeźba terenu, woda, gleby), kulturowy - widoczne w terenie zmiany wprowadzone przez człowieka i polityczno-administracyjny - obszary i ich granice, centra administracyjne. Nadto historycy przedstawiają różnego typu zjawiska na mapach, np. struktury cech mieszkańców (rasa, język, obyczaje), nazewnictwo miejscowe (rzeki, osiedla), wydarzenia jednorazowe trasy podróży, plany bitew, strukturę religijną mieszkańców oraz odbicie religijności w nazewnictwie.

Geografia biblijna jest nauką badającą środowisko geograficzne obszarów związanych z Pismem św., to jest Palestyny, Wielkiej Syrii (hebr. Aram), międzyrzeczca Tygrysu i Eufratu, tzn. Mezopotamii

(Asyria-Babilon) oraz Egiptu. Uwzględnia tak geografie fizyczną jak historyczną, oraz korzysta z usług kartografów.

Kartografia opracowuje techniki sporządzania map i zajmuje się sporządzaniem map różnego rodzaju.

II. ŹRÓDŁA GEOGRAFII BIBLIJNEJ

(1) *Listy miast*. Nazwy miast kanańskich zachowały się na dzbanach, tabliczkach glinianych z ok. 1900 przed Chr., które tłuczono na znak przekleństwa i symbolicznego zniszczenia wroga. Nadto nazwy miast kanańskich odkryto na ścianach pałaców. Szereg miast kanańskich widnieje także na tabliczkach z Tell-el-Amarna. Zawierają one między innymi prośby królów dotyczące miast (Byblos, Akko, Jerozolimy i innych) skierowane do faraona Amenofisa IV (1364-1347 przed Chr.) o pomoc przeciw różnym najeźdźcom (Hetytom lub *chabiru*).

Istnieją także teksty zawierające nazwy miast sporządzone za faraonów: Ramzesa II (1290-1224 przed Chr.) i Szeszonka (Szyszaka) I (945-924 przed Chr.). Ten ostatni najechał ok. 925 r. przed Chr. na Palestynę (2 Krn 12) niszcząc wiele miast. Szczegóły tej ekspedycji zawiera długa inskrypcja odnaleziona w świątyni Arnona w Karnaku. Podobna lista znajduje się na inskrypcji Szeszonka znalezionej w Meggido.

Również ST wiele razy podaje listy miast: Rdz 10,19; Joz 13-21; 2 Krn 11,6-10 (por. J. Simons, *The Geographical and Topographical Texts of the Old Testament*, Leiden 1959). Wielkie znaczenie posiadają także przekazy pisarzy klasycznych: Herodota (484-425 przed Chr.), Ptolemeusza (83-161 po Chr.), Strabona (64/63 przed Chr.-20 po Chr.).

Sławne, gdy chodzi o spis miejscowości biblijnych, jest także dzieło Euzebiusza z Cezarei, które zawiera spis alfabetyczny miejscowości występujących w Biblii z podaniem podstawowych wiadomości historyczno-geograficznych oraz nazw używanych w jego czasach (*Onomastikon*). Przekładu tego dzieła na język łaciński dokonał św. Hieronim. Jednak, jest to tylko czwarta część dzieła, które Euzebiusz napisał przed 331 r. zachęcony przez biskupa Paulina z Tyru. Części I-III zaginęły, zawierały tłumaczenie etnologicznych terminów greckich wy-

stępujących w pismach hebrajskich, topografię Palestyny oraz plan Jerozolimy i świątyni. W XIX w. E. Robinson zlokalizował wiele miejscowości wzmiankowanych przez Euzebiusza (por. *Physical Geography of the Holy Land*, London 1888).

(2) *Starożytne mapy*. Geografia biblijna w badaniach topograficznych miejsc związanych z Biblią ma do swej dyspozycji starożytne oraz nowożytne mapy, na których zwykle ujęte są miasta stanowiące zasadnicze punkty odniesienia.

Najstarszą mapą przedstawiającą Ziemię Świętą jest płyta mozaikowa odnaleziona w 1896 roku na posadzce bizantyjskiego kościoła z VI w. w Madaba w Jordanii, przez M. Avi-Jonaha datowana na 560-565 rok po Chr. Pierwotna wielkość tej mozaiki wynosiła około 22 na 7 m i pochodzi najprawdopodobniej ze szkoły Salamansosa. Mapa została wykonana w skali 1 - 15000, przy czym plan Jerozolimy został wykonany w skali 1 - 1600; łącznie można rozpoznać 43 budowle Jerozolimskie. Pierwotnie mozaika obejmowała z pewnością także mapę Syrii, Półwyspu Synajskiego i dolnego Egiptu, zaś wykonawca wydaje się uwzględniać "Onomastikon" Euzebiusza z IV wieku. W czasie prowadzonych wykopalisk zniszczeniu uległo szereg fragmentów, jednak pozostał większy fragment 15 m x 6 m. Posadzka z Madaba doczekała się szeregu opracowań (m.in. M. Avi-Yonah, *The Madaba Mosaic Map*, Jerusalem 1954).

Inną mapą, która jest przydatna w topografii biblijnej jest tzw. *Tabula Peutingeriana*, która jest kopią starożytnej rzymskiej mapy drogowej z około 365 roku (inni 250 rok), wykonaną na przełomie XII/XIII w. Nazwa pochodzi od Conrada Peutingera (1465-1547), wybitnego humanisty augsburskiego, zbieracza pomników starożytności. Kopia, którą Peutinger otrzymał od Conrada Celta znajduje się dziś w Bibliotece Narodowej w Wiedniu. Historia jej powstania oraz jej związek ze szkicem mapy świata Agrypy budzą dziś kontrowersje. Ostatnio wysunięto hipotezę, że *Tabula Peutingeriana* ma związek z jakąś mapą z przełomu II/III w. po Chr. Pierwotnie mapa ta, sporządzona z kart pergaminowych, zawierała 12 wówczas znanych regionów od Hiszpanii po Indie. Niestety pierwsza karta przedstawiająca Zachodnią Mauretanię (Maroko), Hiszpanię, Irlandię i znaczną część Wielkiej Brytanii nie zachowała się. Zachowane karty tworzą pas 6, 82 m x 34 cm. Przy tych wymiarach cały obraz jest bardzo zwięzony, a

szczególnie niekształtnie zostały przedstawione morza.

Informacji topograficzno-historycznych dotyczących miejsc wzmiankowanych w Piśmie św. dostarczają także dzieła geografów muzułmańskich oraz wspomnienia pielgrzymów chrześcijańskich i relacje krzyżowców, i po części mapy i karty średniowieczne (por. C. Ritter, *Comparison Geography of Palestine*, New York 1966).

Ze współczesnych map należy wymienić: C.R. Conder-Kitchner, *Map of the Western Palestine*, London 1872-1877; J.G. Bartholomew G. A. Smith, *Topographical and Physical Map of Palastine*, Edinburgh 1901; R. Kiepert, *Neue Wandkarte von Palastina*, Berlin 1911; H. Fischer-H. Guthe, *Karte von Palastina unter Mitwirkung von G. Dalman*, Leipzig 1913; G. Schumacher, *Karte von Ostjordanlandes*, Leipzig 1908-1924; Legendre, *Carte de la Palestine ancienne et moderne*, Paris 1925. Dalsze publikacje podano w bibliografii.

III. KARTOGRAFIA BIBLIJNA

Kartografia biblijna (artykuł H. Muszyńskiego dla EK) jest nauką o mapach ziem wzmiankowanych w Biblii, zwłaszcza Ziemi Świętej, oraz o ich sporządzaniu i sposobach wykorzystania. Najstarsze mapy powstały w związku z planowaniem miast i przypadają na czasy biblijne, a pierwsze literackie świadectwa opisów podziału Kanaanu znajdują się w Joz 18, 3-9. Pierwsza aluzja w ST do mapy Jerozolimy zawarta jest w Ez 4,1. Do najstarszych należą 4 mapy Ziemi Świętej:

1. tzw. mapy Ptolemeusza, czyli 26 ilustracji do dzieła *Geografike hyfegesis*, przypisywane Ptolemeuszowi Klaudiuszowi (wydał je m.in. D. De Lapi, Bologna 1477; M. Waldseemüller, Strasbourg 1513; por. J. Fischer, Claudii Ptolemaei Geographiae Codex Urbinas Graecus 82, Leiden - Leipzig 1932);
2. *Tabula Peutingeriana*, czyli rzymska mapa szlaków militarnych, datowana na III lub IV wiek i zachowana w kopii wykonanej w XIII w. (por. K. Müller, *Weltkarte des Caistorius, genannt die Peutinger'sche Tafel*, Ravensburg 1888, 1961; E. Weber, *Tabula Peutingeriana*, Graz 1976; A.M. Levi, *Tabula Peutingeriana*, Bologna 1978);
3. mozaika z Madaby, zachowana fragmentarycznie na posadzce świątyni bizantyńskiej z VI wieku w Madabie (Transjordania), pokazująca Ziemię Świętą i rejony sąsiednie (M. Avi-Yonah, *The Madaba Mosaic Map*, New York 1954; H. Donner, E. Cüpper, *Die Mosaikkarte von Madeba, I: Tafelband*, Wiesbaden 1977).
4. "mapy Hieronima", czyli dwie mapy sporządzone w III lub IV wieku, dołączone do dzieła św. Hieronima *Liber de situ et nominibus locorum hebraicorum* (PL 23,859-930).

W wiekach średnich nastąpił znaczny rozwój kartografii Ziemi Świętej, związany głównie z wyprawami krzyżowymi i ich skutkami. Na opracowanych mapach, sporządzonych przez mnichów, Jerozolima stanowiła "pępek świata"; powstawały też mapy basenu M. Śródziemnego, używane dla celów nawigacji. Wspomnijmy tutaj tylko mapę dołączoną do trzynastowiecznego Psalterza (*The Psalter Map*), przedstawiającą całą ówczesnie znaną ziemię z Jerozolimą pośrodku (*Orbis Terrarum*), oraz mapę odkrytą w 1830 roku w benedyktyńskim klasztorze w Ebstorf (na południe od Hamburga), jednak sporządzoną już w XIII wieku na Sycylii za panowania Fryderyka II i przedstawiającą znany świat, ze Zmartwychwstałym Chrystusem jako centrum. Średniowieczne mapy Ziemi Świętej, lub całego kręgu ziemskiego, przedstawiają może niezbyt wielką wartość poznawczą, ale z drugiej strony są one doskonałym przykładem wiary, a także ludzkiej mentalności tamtych czasów.

Pierwszą "nowoczesną" mapę Palestyny sporządził w 1321 roku w Italii weneccjanin Pietro Vesconte (znajduje się w manuskrypcie M. Sanudo *Liber secretorum fidelium crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione*, 1306-1321), natomiast pierwsza drukowana, lecz ręcznie kolorowana mapa Ziemi Świętej, wraz z planem Jerozolimy, została opublikowana w anonimowym dziele *Rudimentum Novitiorum* (Lubeka 1475). Pierwszy atlas został opracowany przez Abrahama Orteliusa (*Theatrum orbis terrarum Abrahami Ortelii Antverpiani*, Antwerpen 1570).

W czasach nowożytnych nastąpił wzrost zainteresowania geografią i topografią ziem biblijnych. Pierwsze naukowe mapy Palestyny pojawiły się w związku z kampaniami Napoleona w Egipcie i Palestynie, np. seria 47 map Egiptu, Synaju i Palestyny opublikowana 1820 przez Pierre Jacotina. W XIX wieku wraz z rozwojem studiów biblijnych nastąpił dalszy postęp w opracowywaniu map Ziemi Świętej (J. Burckhardt, H.H. Kirchner, R. Robinson, U. Seetzen, E. Smith, C.W.M. van de Velde, C. Zimmermann), przy czym najwięcej uwagi zawsze poświęcano Jerozolimie. W XX wieku, dzięki nowym metodom badawczym i fotografii satelitarnej, na podstawie nowych danych powstają bardzo precyzyjne mapy, także plastyczne.

Część druga

GEOGRAFIA BIBLIJNA

(starożytne krainy geograficzne)

Rozwój cywilizacji w Palestynie był uwarunkowany w dużym stopniu położeniem geograficznym kraju, ukształtowaniem jego powierzchni, klimatem, zasobami wody i innych surowców naturalnych.

Położenie geograficzne kraju zdecydowało o jego istotnej roli w historii starożytnego Bliskiego Wschodu. Z jednej strony Palestyna była naturalnym pomostem między dwoma krańcami Żyznego Półksiężycza, Egiptem na południu oraz Syrią i Mezopotamią na północy. Z drugiej strony była ona wtłoczona między Morze Śródziemne na zachodzie i Pustynię Arabską na wschodzie. Ta właśnie unikalność położenia stała się ważnym czynnikiem w historii i rozwoju kulturalnym Palestyny, ponieważ Palestyna była zawsze, bezpośrednio lub pośrednio, powiązana z innymi częściami Bliskiego Wschodu i wschodniej części Morza Śródziemnego, bardziej niż jakiegokolwiek inne państwo starożytnego świata. Najbliższe więzi łączyły Palestynę z Egiptem i Syrią, ale również stosunki z Mezopotamią, Anatolią, Cyprzem czy Arabią odgrywały znaczącą rolę w historii Palestyny.

Tereny, na których rozegrały się wydarzenia Starego Testamentu obejmują geograficznie, kulturowo i historycznie obszar od Zatoki Perskiej, Mezopotamię, Syrię, Palestynę, północną część półwyspu Synajskiego, aż po Egipt. Ten właśnie obszar określa się tradycyjnie "Żywnym Półksiężycem". Z kolei wydarzenia nowotestamentowe dokonały się w dużej części basenu Morza Śródziemnego, począwszy od Palestyny, przez Syrię i tereny Azji Mniejszej, Macedonię i Grecję (Półwysep Peloponeski), wyspy Morza Śródziemnego, aż po Półwysep Apeniński.

Ia. MEZOPOTAMIA

Mezopotamia jest grecką nazwą krainy położonej między Eufratem i Tygrysem (μέσος ποταμός "między rzekami"), a nazwa pochodzi od starotestamentowego » *Aram Naharaim*, regionu położonego na wschód od górnego Eufratu. Jednak w czasach Nowego Testamentu nazwą Mezopotamia zaczęto określać całą dolinę Tygrysu i Eufratu (Dz 2,9; 7, 2).

Mniejsza z dwóch wielkich rzek Mezopotamii, Tygrys (1850 km), bierze początek w górach Armenii i płynie na południowy wschód, by połączyć się z Eufratem, a do Zatoki Perskiej wpadają obydwie rzeki już połączone. Rzeka rozlana i płytka, w porach deszczowych wylewa. Głównymi dopływami na wschodzie są Wielki Zab i Mały Zab, oraz Dijala. Nad jej brzegami leżały starożytne miasta Niniwa, Kalach, Bagdad i Aszur (por. Dn 10, 4).

Druga z rzek jest najdłuższą rzeką w zachodniej Azji (2890 km). Eufrat wypływa z gór » Taurus w Turcji i płynie aż do Zatoki Perskiej. Najważniejszymi dopływami Eufratu są rzeki Balich oraz Chabur. Nad Tygrysem powstało wiele starożytnych miast, wśród nich Kuta, Larsa (biblijne Ellasar?), Erech i Ur, Babilon, Mari, Karke-misz. W Biblii Eufrat nazywany jest często "wielką rzeką" lub "Rzeką" (Rdz 2, 14; Rdz 15, 18; Pwt 1, 7; Jr 46, 2; 46, 6. 10).

Mezopotamia wiąże się z początkami historii biblijnej. Tam właśnie, jak wykazały to wieloletnie badania archeologiczne, istniały społeczności o wysokim rozwoju cywilizacyjnym. Ich początek datuje się na około piąte tysiąclecie przed Chr. (5000-3700), kiedy to powstało w dorzeczu Eufratu i Tygrysu stałe osadnictwo, a rolnictwo oparte było na sztucznym nawadnianiu pól. W pierwszej fazie istotny był napływ dwóch szczepów na te tereny, które około 4000 przed Chr. utworzyły królestwa Sumeru i Akadu, a w następnych tysiącleciach dominacja Asyrii i Babilonii. W VI wieku przed Chr. terenami tymi zawładnęli Persowie, których pokonał Aleksander Wielki w kilku bitwach (334 – 331) otwierając środkowy wschód na wpływy greckie i rzymskie.

Sumer i Akkad

Sumer (sumeryjskie *kiengir*, akkad. *szumerum*) – starożytne królestwo złożone z wielu miast, leżące na terenach biblijnej Babilonii. Historia Sumeru odtworzona została wyłącznie na podstawie fragmentarycznych zapisów na tabliczkach glinianych i innych świadectw od-

krytych i zinterpretowanych przez archeologów. Akkad (znaczy *twierdza*), powszechnie identyfikowane z Agade, było starożytnym miastem-państwem w południowej Mezopotamii i stolicą Sargona Wielkiego, pogromcy Sumerów i założyciela dynastii Akkadów.

Do połowy XIX wieku naszej ery nie podejrzewano istnienia ludu i języka sumeryjskiego. Pierwsze prace wykopaliskowe, które doprowadziły do odkrycia Sumeru podjęte zostały w latach 1842-1854 w miastach asyryjskich (Niniwa, Dur Szarrukin, Kalach) przez archeologów francuskich Paula Emile Botta i Victora Place, archeologów brytyjskich Sir Henry Rawlinsona i Sir Henry Layarda, oraz irackiego archeologa Harmuzda Rassama. Odkryto tysiące tabliczek i inskrypcji, w znacznej mierze w języku akkadyjskim, datowanych na pierwsze tysiąclecie przed Chr. Początkowo uczeni sądzili, iż wszystkie napisy mezopotamskie pisane pismem klinowym były w języku akkadyjskim. Jednakże H. Rawlinson i Edward Hincks zbadali te napisy i odkryli, że niektóre z nich pisane były w języku nie-semickim. W roku 1869 francuski archeolog Jules Oppert zaproponował użycie nazwy "język sumeryjski", pochodzącej od królewskiego tytułu "król Sumeru i Akkadii", jaka pojawiała się w licznych tekstach. W późnych latach XIX i na początku XX wieku podjęto serię prac wykopaliskowych prowadzonych przez archeologów francuskich, pod kierownictwem muzeum w Luwrze oraz amerykańskich pod auspicjami Uniwersytetu Pensylwanii. Od roku 1948 prace prowadzone były przez archeologów pod kierownictwem Uniwersytetu Pensylwanii, Instytutu Wschodniego przy Uniwersytecie w Chicago i Amerykańskiej Szkoły Badań Wschodu, a po roku 1957 pod wyłącznym kierownictwem Instytutu Wschodniego Uniwersytetu w Chicago. Inne wykopaliska sumeryjskie były prowadzone między innymi w Kisz, Erech, Eridu, Szuruppak i Ur. Pozwoliły one odtworzyć najistotniejsze elementy składowe tych miast: mury obronne, świątynie z zigguratami, nieraz otoczone dodatkowym murem obronnym, zespoły pałacowe, nekropole będące głębokimi podziemnymi komorami. Szczyt rozwoju miast mezopotamskich przypada na III tysiąclecie (2500 pne).

Ur Chaldejskie (*tell el-muqayyar*). Z miasta tego Terach i Abraham wyruszyli do » *Haranu* (Rdz 11, 27-32). Początki miasta, leżącego na prawym brzegu Eufratu, sięgają piątego tysiąclecia przed Chr., ale właściwy rozkwit nastąpił w III tys., tak że uważane było za jedno z najbardziej znaczących miast Sumeru. Przyczyniło się do tego jego dogodne położenie na szlaku handlowym między arabskim południem i regionami północnymi, między terenami Arabii i » *Elamem*. Z nastaniem III dynastii (XXI wiek przed Chr.) Ur objęło przewodnictwo polityczno-gospodarcze w południowej Mezopotamii, a jej królowie doprowadzili do rozkwitu kulturę sumeryjską. W tym czasie literatura sumeryjska osiągnęła swoją największą świetność. Nastąpił także rozwój budownictwa sakralnego. Jest to okres, do którego należy odnieść biblijne opowiadania o Abrahamie.

Koniec III dynastii przyszedł wraz ze zburzeniem Ur (napływ Amorytów i najazdy Elamejczyków). W ciągu następujących 2000 lat Ur nie odgrywało już większego znaczenia na arenie politycznej, zachowało jednak swe znaczenie jako centralny ośrodek kultu boga księżyca Nanna-Sin, chociaż nigdy nie odzyskało dawnej świetności. Miasto stało się znane jako "Ur Chaldejskie" po osiedleniu się Chaldejczyków w południowej Babilonii; ostatecznie opuszczone około roku 300 przed Chr.

Intensywne prace wykopaliskowe, prowadzone od roku 1922 przez Leonarda Woollę, odsłoniły bezcenną kolekcję ceramiki. Archeologowie odkopali świątynię Nabuchodonozora i Nabonida, oraz dawniejsze ruiny pałacu Sargona akkadyjskiego datowane a III tysiąclecia przed Chr. Prowadzone na szeroką skalę wykopaliska w Ur odsłoniły imponujące pozostałości starożytnego miasta z górującą nad nim wielką zikkurat ku czci boga księżyca (por. Rdz 11, 28-31; Rdz 15, 7; Ne 9, 7).

Innym miastem sumeryjskim było Uruk (*Erech* w Rdz 10, 10; Ezd 4, 9-10), współcześnie ruiny *Warka*, miasto Nimroda. Rządy w Uruk sprawowali wielcy królowie, których wspomnienie pozostało w tekstach epicko-mitycznych, między innymi Gilgamesz (ok. 2540 przed Chr.), o którym wiadomo, iż dookoła miasta wybudował mur o łącznej długości 9,5 km. W następnych okresach Uruk utraciło znaczenie na rzecz Ur. Mieszkańcy miasta i innych prowincji asyryjskich zostali przymusowo osiedleni w Samarii (por. Ez 4, 9-10; por. 2 Krl 17, 24). Do rozwoju miasta przyczynili się również Seleucydzi.

Ruiny miasta są szczególnie ważne ze względu na badania wczesnej historii Sumerów. Na podstawie odkrytych w wyniku wykopalisk archiwów można przypuszczać, że miasto było ważnym ośrodkiem zarządzania, literatury i nauki, przede wszystkim astronomii. W XVIII wieku przed Chr. w Uruk rządy sprawowała rodzima dynastia, której założyciel wybudował w zachodniej części miasta okazały pałac, gdzie odkryto cenne archiwum. Wykopaliska dostarczają też danych o istnieniu w Uruk świętego okręgu bogini Innany = Ishtar w Eanna; wznosiły się w nim ogromne obiekty kultowe, w tym najstarsza znana świątynia mezopotamska (ziggurat).

Opuszczając południową Mezopotamii należy wspomnieć o dwóch innych potęgach politycznych, które istniały na omawianych terenach kilka wieków później, Babilonii i Asyrii.

Babilon i jego imperia

Babilon (babil. *bab-ilim* lub *babil*, = *brama bogów/boga*) było jednym z kilku miast założonych przez legendarnego Nimroda (Rdz 10, 10). Zgodnie z tradycją biblijną jest to miejsce, gdzie budowano wieżę Babel (Rdz 11, 1-9). Pierwotna jego nazwa oznaczała "brama bogów",

jednak Hebrajczycy rozumieli ją inaczej: "Dlatego nazwano je Babel, tam bowiem Pan pomieszał mowę mieszkańców całej ziemi. Stamtąd też Pan rozproszył ich po całej powierzchni ziemi" (Rdz 11, 9). Opisując wspaniałość Babilonu prorok Izajasz zapowiada jego upadek (Iz 13, 20-22; 14, 7-21); a Jeremiasz nazywa Babilon "złotym kielichem w ręku Pana" (Jr 51, 7). Autor Pierwszego Listu św. Piotra i Apokalipsy używają nazwy Babilon wskazując na Rzym (1 P 5, 13; Ap 19, 2).

Babilon jest – być może – najstarszym miastem świata. W starożytności miasto czerpało korzyści ze swego położenia przy głównym lądowym szlaku handlowym łączącym » Zatokę Perską z » Morzem Śródziemnym; na pewno zaś najważniejsze miasto Mezopotamii, położone 200 km na północ od Ur i jedno z bardziej znaczących miast świata starożytnego.

Najstarsza osada w Babilonie założona przed 3000 przed Chr. została zburzona przez władcę akadyjskiego Sargona około 2400 przed Chr. Ponownie miasto osiągnęło świetność za panowania Hammurabiego (XVIII w. przed Chr.). Za jego czasów powstały liczne świątynie, oraz wybudowano kanały nawadniające równinę mezopotamską. Jego wzrost rozpoczął się na nowo w XIII w. przed Chr., jednak nękane nieustannie przez potężne imperium asyryjskie w rezultacie szybko upadło. Babilon przeżył okres świetności za panowania Nabuchodonozora (605-562 przed Chr.) Cyrus Wielki przyłączył je do Imperium Perskiego; w 331 roku zdobył je Aleksander Wielki i pragnął odbudować, ale jego przedwczesna śmierć zniweczyła plany. Miasto podupadło do tego stopnia, że za czasów rzymskich znajdowały się tam jedynie ruiny. Wg Herodota piszącego w V w. przed Chr. otoczone było murami długości 60 mil, wysokimi na 300 stóp, szerokości 87 stóp. O topografii Babilonu najwięcej mówią poziomy osadnictwa z czasów tzw. dynastii neo-babilońskiej odkopane przez Roberta Koldeweya (1855-1925) oraz archeologów niemieckich na krótko przed I wojną światową. Ruiny Babilonu kształtuje wielki trójkąt o powierzchni ok. 9 km²; Tell Babil znajduje się w północnej części tego trójkąta.

Miasto otoczone było potrójną linią murów, przy czym jego zachodnią część chroniły wody Eufratu, który rozdzielał miasto na dwie nierówne części: część starą z większością pałaców i świątyń na wschodnim brzegu, oraz Nowe Miasto na brzegu zachodnim. Najbardziej znaczące miejsce zajmowała *Esagila*, świątynia ku czci boga Marduka z zikkuratą *Etemenanki*, kojarzona z biblijną wieżą Babel (Rdz 11,1-9). W północno-zachodnim krańcu miasta znaleziono ciąg pałaców i fortyfikacji, a jedną z ruin archeolodzy niemieccy zidentyfikowali jako fundamenty Wiszących Ogrodów (tzw. *ogrody Semiramidy* lub "wiszące ogrody Babilonu"), jednego z siedmiu cudów staro-

żytnego świata. W pobliżu znajdowała się brama Isztar, zdobiona lwami i smokami, z jaskrawo barwionej, błyszczącej cegły, przez którą wiodła główna droga procesyjna (uroczystości świąt Nowego Roku). Dalsze wzgórze kryje inny ważny monument – most na Eufracie, łączący stary Babilon z Nowym Miastem, zbudowany przez Nabuchodonozora. Wykopaliska prowadzone w *tell Babil* odsłoniły resztki jego pałacu. Przez dziewięć głównych bram w potężnych wewnętrznych murach fortyfikacji prowadziły drogi do ważniejszych miast Babilonii.

W nawiązaniu do panowania Hammurabiego należy wspomnieć o położonym daleko na północ **Mari**. Miasto zostało wymienione w opisach ekspedycji Sargona I oraz Hammurabiego, który je zdobył w 1760 r. przed Chr. Mari (dziś ruiny *tell Hariri* we wschodniej Syrii) było znaczącym miastem starobabilońskim, położonym na zachodnim brzegu Eufratu, w jego środkowym biegu. Jego mieszkańcami byli Amoryci, lud semicki, który zajął Palestynę, Syrię i przeniknął do zachodniej Mezopotamii. Zanim zidentyfikowano ruiny miasta, znano je jedynie z inskrypcji znalezionych w Nippur i Kisz i wyżej wspomnianych relacji królewskich.

Wykopaliska prowadzone na terenie tell Hariri doprowadziły do odkrycia tekstów z archiwum znajdującym się w pałacu Zimri-lima. Odkryto ogółem 25000 tabliczek, na których znajdowały się teksty z zakresu gospodarki, prawa, dyplomacji. Autorami byli zwykle urzędnicy, ale także okoliczni królowie i członkowie rodziny królewskiej, którzy posyłali listy na dwór królewski. Dokumenty te datuje się na początek II tysiąclecia przed Chr. Teksty handlowe odnoszą się głównie do środków spożywczych, dostarczanych na dwór królewski. Natomiast teksty prawnicze zajmują się sprawami kupna i sprzedaży oraz kwestiami pożyczek zwłaszcza zboża i pieniędzy. W sumie dokumenty odnalezione w Mari informują nie tylko o kwitującym królestwie, ale także o historii starożytnego Bliskiego Wschodu, w tym prawdopodobnie o pierwszych Hebrajczykach, niektóre bowiem teksty wymieniają habiru, jednak odniesienie nazwy do Hebrajczyków nie jest pewne.

Imperium asyryjskie

Asyria (Rdz 10, 11) była potężnym mezopotamskim królestwem, którego królowie pokonali Królestwo Północne (Izraelskie) w roku 722 przed Chr., a mieszkańców deportowali (Krl 15-19; Ez 16, 28). Imperium asyryjskie leżało na północ od Babilonii, w obszarze górnego Tygrysu i Eufratu, na zachodzie granicząc z pustynią syryjską, a na

północy i wschodzie z górami Armenii i Persji. Asyria osiągnęła szczyt potęgi w VIII – VII wieku przed Chr., rozciągając stopniowo kontrolę na cały Żyzny Półksiężyc, od Elamu do Medii na wschodzie po Cylicję i Egipt na zachodzie. Stolicą imperium było zrazu Aszur, później Niniwa, chociaż królowie asyryjscy zbudowali wiele miast – rezydencji.

(1) Aszur było starożytną stolicą Asyrii, którego ruiny znajdują się 90 km na południe od Niniwy, na zachodnim brzegu Tygrysu w północnej Mezopotamii. Nazwa miasta pojawia się w wyroczni Balaama jako określenie narodu asyryjskiego (Lb 24, 24; Rdz 2, 14; Ez 27, 23).

(2) Kalach (*Kalchu*) jest kolejnym miastem asyryjskim wartym wspomnienia. Starożytne miasto, założone przez Nimroda w epoce prehistorycznej (Rdz 10, 11-12), chyliło się w czasach Hammurabiego ku upadkowi. Jednak w XIII w. przed Chr. zostało odbudowane przez Salmanasara I, a w IX wieku (panowanie Aszurnasirpala II) zajęło miejsce Aszuru jako stolicy Asyrii. Przebadane przez A.H. Layarda w 1845 ruiny miasta można oglądać na wschodnim brzegu rzeki Tygrys, 29 km na południe od Niniwy.

(3) Niniwa była ostatnią stolicą Królestwa Asyrii, położoną na wschodnim brzegu Tygrysu. Biblia wspomina, iż również ją założył Nimrod (Rdz 10, 12); Bóg posłał do Niniwy proroka Jonasza, by przestrzegł mieszkańców przed grożącą miastu zagładą. Ich pokuta i nawrócenie oddaliło o prawie dwa stulecia zniszczenie Niniwy; w księdze tej Niniwa jest ukazana jako wielkie miasto, liczące 120.000 mieszkańców (Jon 3, 3; 4, 11). Aluzje do zniszczenia Niniwy czynią również prorocy Sofoniasz (2, 13-15) oraz Nahum (1 – 3).

Zamieszkała od czasów prehistorycznych była Niniwa, obok Aszur i Kalach, rezydencją królewską za Tilgata Pilesara I (około 1114 – 1076 przed Chr.). Sancheryb odbudował Niniwę i uczynił z niej stolicę całej Asyrii; tam też został zamordowany przez synów Adrameleka i Seresera (por. 2 Krl 19, 36-37; Iz 37, 37-38). Kolejni królowie asyryjscy wspaniale rozbudowali miasto, budując pałace (od 705 do 612 przed Chr.). Interesujące, iż źródła asyryjskie nie zawierają żadnych informacji o zniszczeniu miasta. Według relacji starożytnego historyka Diodora przez dwa lata oblegał miasto Scyta Arbacas, nie mogąc go zdobyć. Jednak w trzecim roku podniosły się wody Tygrysu i zniszczyły umocnienia, a wtedy król i jego orszak popełnili samobójstwo. Według kroniki babilońskiego króla Nabopolassara (626-605 przed Chr.) Niniwę zniszczyli Babilończycy i Medowie w 612 r.

Pozostałości Niniwy znajdują się dziś na dwóch wzgórzach na obu brzegach rzeki Hawar. Na wzgórzu północnym odkryto pałace Asar-

haddona i Assurbanipala, które były zbudowane na tarasach o wysokości 20 m.; nad ich bramami znajdowały się uskrzydłone lwy z ludzkimi twarzami, a na ich ścianach przedstawiono wyprawy wojenne i sceny z mitologii. Na południowym wzgórzu znajdował się pałac Sennacheryba, na którego murach odnaleziono relief przedstawiający zdobycie miasta Lakis. Niniwa posiadała podwójny mur obronny o łącznej długości 5 km i była otoczona wielkimi ogrodami, które były nawadniane przez kanały irygacyjne. Wielka biblioteka Assurbanipala obejmowała 25000 tabliczek z tekstami o tematyce historycznej, literackiej i religijnej.

Imperium perskie

Szczep indoeuropejski, który przywędrował z terenów obecnej Rosji, wchodząc na płaskowyż irański w początkach I tysiąclecia przed Chr. w drugiej połowie VII wieku przed Chr. utworzył królestwo znane jako Persja ze stolicą w Anszan. Na zachodzie graniczyła Persja z Elamem oraz Zatoką Perską, na wschodzie z Karmanią i na północy z Medią. W historii świata starożytnego Persja odegrała znaczącą rolę za panowania króla Cyrusa Wielkiego i jego następców, kiedy to stopniowo podbili Persowie, począwszy od królestw Elamu i Medii, starożytne cywilizacje łącznie z Egiptem.

Elamici zajmowali od pradawnych czasów tereny na wschód od rzeki Tygrys, tj. równinę Kuzystanu i Góry Zagros. Cywilizacja elamicka wiązała się ściśle z cywilizacjami Mezopotamii, zaś panowanie nad szlakami handlowymi wiodącymi na wschód uczyniło Elam obiektem licznych najazdów królów mezopotamskich. Około roku 2000 przed Chr. rządziła tutaj potężna dynastia elamicka, która zdobyła Ur i kilka innych miast starożytnej Babilonii panując w tym rejonie aż do czasów Hammurabiego. We wczesnym okresie ekspansji królem Elamu był też prawdopodobnie Kedorlaomer. Elam oparł się późniejszemu wzrostowi potęgi asyryjskiej oraz poparł powstanie Chaldecyjków pod wodzą Merodacha – Baladana. Najazd Asurbanipala w roku 640 przed Chr. położył kres potędze elamickiej. Pod rządami Cyrusa Elam stał się prowincją perską ze stolicą w starożytnym mieście Suza (Rdz 14, Iz 21, 2; Jr 49, 34-39; Dn 8, 2; Dz 2, 9).

Starożytną stolicą Elamu była Suza ("lilia"). zamieszkiwana stale od 3500, przed

Chr. aż do jej opuszczenia w trzynastym wieku naszej ery. W roku 640 przed Chr. miasto zostało zniszczone przez Asurbanipala, który deportował część mieszkańców do Samarii, Suza odzyskała swe znaczenie jako jedna ze stolic Imperium Perskiego w czasach panowania Dariusza I, który wybudował tu pałac. Pałac ten stał się zimową rezydencją późniejszych królów perskich. Ruiny Suzy znajdują się w południowo-zachodnim Iranie, około 241 km. na północ od Zatoki Perskiej (Ezd 4, 9; Ne 1, 1; Est 1, 2-5; Est 9, 6-18; Dn 8,2).

Obok Elamu w skład imperium perskiego weszła także Media, starożytne królestwo w Azji, graniczące na północy z Morzem Kaspijskim, na wschodzie z Persją, na zachodzie z Asyrią i Armenią i na południu z Elamem i Persją. Mieszkańców tego regionu zwano Medami; byli oni blisko związani z Persami. W roku 550 przed Chr. Cyrus zajął Ekbatanę, stolicę Medii, i przybrał tytuł króla Medów, a połączone imperia zdobyły Babilon początkując okres dominacji perskiej (Ezd 6, 2, Est 1, 3.14, Iz 21, 2; Dn 8, 20), który trwał aż do Aleksandra Wielkiego (331 r.).

Ekbatana ("forteca" lub "miejsce zebrania") była stolicą Medów, a po zdobyciu przez Cyrusa stała się letnią rezydencją królów Persji. W roku 330 przed Chr. zajął ją Aleksander Wielki. Ruiny miasta leżą w pobliżu dzisiejszego Hamadanu, w pół drogi między Teheranem i Bagdadem (Ezd 6, 2).

Ib. MEZOPOTAMIA PÓLNOČNA (właściwa)

Mezopotamia północna obejmuje Paddan-Aram ("równina Aramu"), to jest obszar położony wokół miasta Haranu, a leżący między rzeką Chabur i górnym biegiem Eufratu. W Biblii region ten znany jest również jako Aram Naharaim, co znaczy "Aram dwóch rzek" (Rdz 24,10). Stąd wyszedł Abraham i tutaj mieszkał Jakub przebywając u Labana (Rdz 25,20; Rdz 28,2-7). Następnie Król Aram Naharaim, Kuszan-Riszetaim sprawował władzę w Izraelu przez osiem lat, w okresie Sędziów (Sdz 3, 8-10; 1 Krn 19, 6).

Tereny te wchodziły w skład Aramu (co znaczy "wysoki", "wzniesiony"), starożytnego królestwa niewiadomych rozmiarów, złożonego z wielu miast-państw. Wśród nich Stary Testament wymienia Zobah, Geszur, Maaka, Bet-Eden, Bet-Rehob i Damaszek. Terytorium Aramu graniczyło w znacznej części z równinami północno-wschodniego

Kanaanu i południowo-zachodnim Eufratem. Królestwa aramejskie zostały wchłonięte przez Imperium Asyryjskie za panowania Tilget Pilesara III (Sdz 3, 10; 1 Krl 11, 25; 1 Krl 20)

Położone w górnej części rzeki Balich miasto Haran było od II tysiąclecia przed Chr. centrum gospodarczo-kulturowym tego regionu. Miasto leżało na szlaku karawan, prowadzącym z Mezopotamii do Kapadocji, Syrii, Palestyny i Egiptu. Według Rdz osiedlił się tu Tera, ojciec Abrahama, wraz z całą rodziną (11,31). Również później Haran odegrało znaczącą rolę w historii Izraela. Abraham posłał swego sługę, by w Haranie szukał żony dla swego syna Izaaka (Rdz 24,4); tam udał się również Jakub uciekając przed Ezawem (Rdz 28,10).

Tabliczki z archiwum w Mari wymieniają Haran jako centrum religijne zachodnich plemion semickich, gdzie czczono boga księżyca Sina. Od XV - XIII w. przed Chr. Haran należało do państwa Hurytów > Mitanni. Około 1270 roku zostało zdobyte przez Asyryjczyków, a w następnym okresie przechodziło kolejno w ręce Aramejczyków i ponownie Asyryjczyków. Z chwilą zdobycia Haranu przez Medów i Babilończyków (612 r. przed Chr.) miasto stało się na krótki czas stolicą państwa Medów (Madai). Ezechiel wymienia je jako prowadzące handel z Tyrem (Ez 27,23).

Innym ważnym miastem północnej Mezopotamii było Karkemisz, położone na prawym brzegu Eufratu w północnej Syrii, identyfikowane z Jerablus. Karkemisz było ważnym miastem Hetytów, wzmiankowane wśród miast zdobytych przez faraona Thutmosisa III. W czasach Ramzesa II (1301-1234 przed Chr.) wojownicy z Karkemisz brali udział w bitwie pod Kadesz nad Orontesem. Wiadomo również, że miasto spustoszyli królowie asyryjscy i zmusili do płacenia trybutu, a miasto próbowało bezskutecznie wyzwolić się z tej zależności. Skutkiem tego była około 717 r. przed Chr. deportacja mieszkańców Karkemisz. W czasach dominacji Asyryjczyków Karkemisz pozostało ważnym ośrodkiem handlowym. Za panowania judzkiego króla Jozjasza faraon Neko wyprawił się do Karkemisz (w roku 610 przed Chr.), by wspomóc Asyryjczyków w ich walce przeciw Babilończykom i Medom (2 Krn 35, 20). W cztery lata później został pokonany pod murami miasta przez Nabuchodonozora (Jr 46, 2) w bitwie rozstrzygającej o losach całej zachodniej Azji.

Exkurs: Hetyci Na północnym skraju Żyznego Półksiężycy, na terenach Anatolii leżało królestwo Hetytów. Określenie może oznaczać:

(1) Wielkie północne imperium, które u szczytu potęgi obejmowało także Syrię (Joz 1, 4)

(2) Grupa etniczna, rozprzestrzeniona w Kanaanie w epoce patriarchów.

Imperium hetyckie powstało w północnej Anatolii [dzisiejsza Turcja] około roku 1800 przed Chr. W roku 1650 przed Chr. wojska hetyckie splądrowały Babilon. Po przejściowym załamaniu potęgi Hetyci stali się ponownie poważną siłą pod rządami Suppilulimasa około roku 1380 przed Chr. W tym czasie imperium władało całą Syrią, wchodząc w poważny konflikt z Egiptem (bitwa pod Kadesz w 1285 r.), nierozstrzygnięty aż do zawarcia przymierza w 1270 roku. Jednak już około roku 1200 przed Chr. Mocarstwo zostało definitywnie rozbite przez wojownicze "ludy morza". Imperium przestało istnieć, ale kultura hetycka przetrwała w miastach-państwach Syrii. Chociaż panowanie Hetytów nigdy nie obejmowało Kanaanu, relacje asyryjskie i babilońskie nawiązują do żyznej i kwitnącej ziemi na północy, sięgającej Syrii i Palestyny jako "kraju Hetytów". W czasach Abrahama, grupy wędrujących Hetytów osiadły w Kanaanie (Rdz 15, 20).

Większość biblijnych wzmianek o Hetytach odnosi się raczej do grup etnicznych, niż do Imperium Hetyckiego. Abraham kupił od Hetyty Efrona pieczarę na grób dla Sary (Rdz 23). Księga Wyjścia nazywa Kanaan ziemią Hetytów, Amorytów, Peryzycytów, Hiwwitów itd. Mężem Batszeby był Hetyta, Uriasz (2 Sm 11). Uczeni wykazali, że przymierze Synajskie naśladuje w formie hetycki pakt (przymierze, układ) o suwerenności, jaki był w użyciu w XIV lub XIII wieku przed Chr.

II. ARAM I KANAAN (Syria – Palestyna)

Naturalne granice geograficzne kolejnego wielkiego obszaru związanego z wydarzeniami biblijnymi tworzą od wschodu północna część wielkiej Pustynia Arabska, zaś od zachodu Morze Śródziemne; na północy granicami były góry Taurus, na południu pustynie Półwyspu Synajskiego.

Pustynia Arabska tylko w północnej części tworzyła granice dla Aram – Kanaanu. Na południowym zachodzie jej granicę stanowi bowiem Morze Czerwone, na południu Ocean Indyjski i na wschodzie Zatoka Perska. Jest to kraina jałowa, historycznie zamieszkała przez plemiona koczownicze, obejmująca cały olbrzymi Półwysep Arabski.

Zachodnią naturalną granicą Kanaanu było Morze Śródziemne, wielki basen wod-

ny powszechnie znany w Biblii jako "Morze" (Lb 13, 29), "wielkie" lub "zachodnie morze" (Pwt 11, 24; Pwt 34, 2; Za 14, 8). Natomiast w czasach Nowego Testamentu stało się Morze Śródziemne witalną częścią Imperium Rzymskiego, zależnego od dostaw zboża statkami z Egiptu i Wschodu. Również Paweł Apostoł często podróżował po Morzu Śródziemnym, a w podróżach apostołskich przynajmniej raz doświadczył katastrofy morskiej.

Tereny, o których mowa posiadały niezwykle interesujące ukształtowanie powierzchni. Z północy na południe biegną tutaj pasma górskie, w tym często wspomniane w Biblii góry Libanu i po przeciwnej stronie góry Antylibanu, z charakterystycznym pasmem Hermonu. Dolinami między obu pasmami górkimi płyną w dwóch przeciwnych kierunkach rzeki Orontes i Leontes (*Litani*).

Orontes wypływa w pobliżu Baalbeku i płynie w kierunku północnym, między górami Libanu i Antylibanu (obecnie Syria), w kierunku starożytnego miasta Antiochia (obecnie Turcja), by gwałtownie skrócić na zachód do Morza Śródziemnego, osiągając łącznie długość około 400 km. W czasach starożytnych dolina Orontesu tworzyła niezwykle ważny korytarz między Azją Mniejszą i Egiptem, którym biegł szlak handlowy. Współcześnie rzeka tworzy część granicy między Libanem i Syrią, oraz między Syrią i Turcją.

Pasma gór Libanu wylania się gwałtownie z Morza Śródziemnego i biegnie około 160 km na południe od Kadesz nad Orontesem do Tyru na wybrzeżu Morza Śródziemnego. Jego nazwa pochodzi od białych wapiennych, stromych ścian skalnych i pokrytych śniegiem szczytów. W paśmie górskim można wyróżnić kilka wysokich szczytów, z których najwyższym jest *Qurnet es-Sauda*, przekraczający 1000 m. Na zachód od pasma Libanu leży wąska, nadbrzeżna równina Fenicji z starożytnymi morskimi miastami-państwami: Tyr, Sydon i Byblos. Bogactwo lasów libańskich było szeroko eksploatowane przez kupców fenickich i – jak wiemy – król Hiram z Tyru dostarczał Salomonowi potężnych ilości drewna cedrowego do budowy świątyni i innych budowli.

Południowy kraniec gór Antylibanu tworzy na południu pasmo Hermonu, będący naturalną północną granicę Kanaanu. Pasma to, długości 29 km, oddziela od północnego Antylibanu wąwóz rzeki Barada (por. *Abana* w Krl 5, 12). Najwyższy szczyt Hermonu osiąga wysokość 2814 m. n.p.m., co czyni z niego najwyższą górę w Palestynie.

Śnieg spływający z pokrytych śniegiem szczytów Hermonu jest podstawowym źródłem wody dla rzeki Jordan. Hermon, podobnie jak wiele innych wysokich gór Palestyny uważany był przez mieszkańców tych terenów za miejsce święte. Właśnie Hermon może być miejscem Przemienienia Pańskiego.

Królestwo Aramu

Wyżej była już mowa o tym, iż Aram był starożytnym królestwem niewiadomych rozmiarów, złożonym z wielu miast-państw, graniczącym z równinami północno-wschodniej Palestyny i dochodzącym do brzegów Morza Śródziemnego. Natomiast od IV wieku przed Chr. terytorium położone między Eufratem i Morzem Śródziemnym, górami Taurus na północy i Palestyną na południu, nosiło nazwę Syria.

Obszar ten był najpierw kolebką wielu państw aramejskich i fenickich, od IX w. przed Chr. dostał się pod panowanie asyryjskie, a po upadku Asyrii był podległym państwu neobabilońskiemu, zaś następnie Persom. Po podboju Persji przez Aleksandra Wielkiego obszar Syrii zajęli Seleucydzi zakładając tam szereg kolonii ze stolicą w Antiochii. Wreszcie w 64 r. przed Chr., po upadku państwa Seleucydów, w wyniku tzw. wojen syryjskich z Egiptem, Syria stała się prowincją rzymską.

Wśród licznych miast leżących na tym terenie koniecznie wymienić trzeba Aleppo, Ugarit, Hamat, a z czasów grecko-rzymskich Antiochię Syryjską.

(1) Aleppo: drugie pod względem znaczenia miasto dzisiejszej Syrii, w II tysiącleciu przed Chr. było siedzibą potężnej monarchii (*Yamkhad*); starożytne miasto-królestwo słynęło jako święte miasto boga burzy *Teshmba* (por. *Kodeks z Aleppo*)

(2) Ugarit: w II tysiącleciu przed Chr. stolica potężnego miastopanstwa w północno-zachodniej Syrii, podbite i zniszczone przez "ludy morza" około 1200 roku przed Chr. Chociaż Biblia nie wspomina Ugarit, miasto jest ważnym siedliskiem archeologicznym rozjaśniającym język i historię Starego Testamentu. Znane również jako Ras Szamra (*Wzgórze Kopr*).

Ugarit było starym miastem handlowo-portowym położonym na północnym wybrzeżu Syrii. Zwłaszcza dzięki położeniu było ważną stacją na szlaku między Mezopotamią i Kretą. Przez Ugarit, elementy kultury mezopotamskiej docierały do wysp Morza Śródziemnego. Miasto jest wzmiankowane w listach z el Amarna, także w innych tekstach egipskich. Zostało zlokalizowane dopiero w pierwszej połowie XX wieku, a

wykopaliska dostarczyły wiele materiału w postaci sprzętów świątynnych, przedstawień bogów, resztek świątyni. Zostały również odkryte tabliczki zapisane w języku akkadyjskim, a także teksty zapisane małym pismem spółgłoskowym, tzw. językiem ugaryckim, który jest bliższy językowi hebrajskiemu niż jakkolwiek inny język kananejski.

(3) Hamat (znaczy: *warownia*): starożytne miasto na wschodnim brzegu rzeki Orontes w Syrii północnej. W czasach Dawida było stolicą królestwa aramejsko-hetyckiego położonego na północ od Damaszku, rozciągając się ku Eufratowi. Król Hamat Tou został sprzymierzeńcem, a możliwe, iż poddanym króla Dawida. Również Salomon sprawował przez pewien czas kontrolę nad Hamat, za jego czasów znajdowały się tam królewskie spichlerze (2 Krn 8,4). Według źródeł asyryjskich Hamat należało do kraju Hetytów i wspomagało w 853 r. przed Chr. koalicję antyasryjską, której stawił czoło Salmanassar III pod Karkar. Miasto zniszczył ostatecznie Sargon II w 720 r. przed Chr., a mieszkańców uprowadził do Samarii (2 Krl 17,24).

Miasta fenickie

Fenicja: Sydon – Najstarsze i najbardziej znaczące fenickie miasto portowe, założone na wybrzeżu Libanu. W późnym II tysiącleciu przed Chr. Sydon niezależnił się od Egiptu i stał się bogatym królestwem morskim zakładającym kolonie tak odległe, jak Malta. O jego dawnym znaczeniu wśród miast fenickich świadczy fakt, że przymiotnik "sydoński" w Starym Testamencie służył dla oznaczenia całej Fenicji. Od czasów, kiedy Izraelici osiedli w Kanaanie, Sydon działał demoralizująco pod względem religijnym na Naród Wybrany. Ekspansję Sydonu powstrzymała Asyria, po czym nastąpiły okres niewoli i licznych buntów, w czasie których miasto było kilkakrotnie burzone i potem odbudowywane. W czasach rzymskich Sydon otrzymał lokalną autonomię, która przetrwała do czasów NT.

Król Sydonu Ethbael był ojcem Jezebel. Jej małżeństwo z królem Achabem okazało się zgubne, doprowadziło do wymordowania kapłanów Jahwe i ustanowienia w całym Izraelu kultu Baala i Aszarte (Rdz 10, 19, Sdz 1, 31; Sdz 10, 6; Ez 28, 21-25; Mt 11, 21-22; Mt 15, 21-28).

Około 40 km na południe od Sydonu i 8 km od ujścia rzeki Litani » *Leontes* położony był Tyr, starożytny fenicki port morski, położony na wybrzeżu w północno-zachodniej Palestynie. Miasto portowe leżało po

części na lądzie stałym i po części na wyspie (צור = *skala*). Tyr mógł wziąć początek z kolonii sydońskiej i dlatego jego wczesne dzieje zdominowane były przez starsze miasto. W miarę, jak egipska potęga w tym regionie chyliła się do upadku, Tyr stał się niezależnym państwem morskim i w czasach Izraela dominował na wybrzeżu fenickim. Król Tyru, Hiram był sprzymierzeńcem i partnerem handlowym króla Dawida i Salomona. Przebudował on i ufortyfikował Tyr budując dużą przystań w południowej części wyspy. Miasto zakładało kolonie tak odległe, jak Hiszpania, a w IX wieku założyło Kartaginę na północnym brzegu Afryki. Przez następne stulecia Tyr dostał się pod dominację Asyrii, by pod koniec VII wieku odzyskać autonomię. Niedługo potem miasto zostało zdobyte przez Nabuchodonozora, około roku 587-574 przed Chr., w wyniku czego uległa zniszczeniu część położona na kontynencie. Natomiast port na wyspie został zdobyty przez Aleksandra Wielkiego w 332 roku przed Chr. [po usypaniu grobli prowadzącej do wyspy]. W czasach rzymskich miasto zostało odbudowane i – jak wiemy – Jezus odwiedzał rejon Tyru i Sydonu. W czasach Pawła istniała tam mała gmina chrześcijańska (zob. Joz 19,29; 2 Sm 5,11; 1 Krl 5, 1 Krl 9, 11-12, Iz 23; Ez 26 - 28; Mk 7, 24-31).

Byblos (położone Trypolis a Bejrutem) również było starym miastem fenickim wspomnianym w tekstach egipskich i listach z Amarna. Na podstawie starożytnych dokumentów, a przede wszystkim na podstawie wykopalisk, które od 1921 r. prowadzili P. Monet i M. Dunand, wiemy, że w najstarszym okresie Egipcjanie zaopatrywali się tu w drzewo cedrowe (por. 1 Krl 5,32), tutaj także nabywali miedź przywożoną z Kaukazu. Pod koniec III tys. przed Chr. miasto należało do III dynastii Wielkiego Królestwa z Ur. W XII w. przed Chr. daje się zauważyć w Byblos wpływy "ludów morza", a w VIII w. przed Chr. Asyryjczyków. W 537 r. przed Chr. miasto zdobyli Persowie, później znalazło się w rękach Seleucydów, a dzięki Pompeuszowi pod panowaniem rzymskim.

Syria i Damaszek

Omawiane tereny znane są o wiele bardziej pod nazwą Syria (od rdzenia טור–סור?). Była to centralna część Królestwa Seleucydów, w roku 64 przed Chr. ustanowiona przez Pompejusza prowincją rzymską. W czasach Nowego Testamentu Syria graniczyła na północy z górami Taurus, na wschodzie z górnym Eufratem i na południu sięgała aż do Półwyspu Synajskiego, otaczając Palestynę (Mt 4,24, Dz 15,23, Dz 15,41, Ga 1,21). Na jej leżało kilka ważnych miast starożytnych.

(1) Damaszek: starożytne miasto, położone w pobliżu żyznej oazy i zawdzięczające swe istnienie obfitości wód dostarczanych przez rzeki Amana i Parpar. Jego nazwa pojawia się w starożytnych dokumentach akkadyjskich i egipskich. Korzystne położenie geograficzne miasta na skrzyżowaniu Wielkiego Szlaku (*Via Maris*) i Drogi Królewskiej, dróg łączących kraje starożytnego Bliskiego Wschodu, przyczyniło się do gospodarczego rozkwitu miasta. Pod koniec drugiego tysiąclecia przed Chr. rozwinął się Damaszek w ważny ośrodek aramejski i przez długo konkurował z Asyrią. Jako stolica Królestwa Aramejskiego w X - VIII w. przed Chr. pozostał stolicą aż do zburzenia przez Asyryjczyków w 732 r. przed Chr. Od tego czasu Damaszek pozbawiony został znaczenia politycznego i zredukowany do roli drugorzędnej miasta w granicach asyryjskiej prowincji Hamat. Ponowny rozkwit przeżył Damaszek po 64 roku przed Chr., gdy Syria stała się prowincją Rzymu, mimo to znaczeniem nigdy nie dorównał Antiochii. Po roku 33 miasto zostało wchłonięte przez nabatejskiego króla Aretasa. W czasach Nowego Testamentu istniała w mieście duża gmina żydowska, później także chrześcijańska. Właśnie w czasie podróży do Damaszku nawrócił się św. Paweł (Dz 9, 2-3. 8-10; 22, 6. 10-11; 26, 12), zaś uciekając przed nabatejskim namiestnikiem miasta został spuszczonej w koszu z murów miejskich (Dz 9, 24-25; 26, 20; por. 2 Kor 11, 32-33). Na krótko przed wybuchem powstania przeciw Rzymowi w 66 r. Żydzi zostali wymordowani przez współobywateli.

Nazwa Damaszek pojawia się w Biblii już w opowiadaniach o patriarchach (Rdz 14,15; 15,2). Kiedy Dawid prowadził wojny z Aramejczykami (2 Sm 8,5,6; 1 Krn 18,5-6) podbił to miasto. Za czasów Salomona Reson odzyskał je z powrotem i uczynił stolicą królestwa Aramu i Damaszku (1 Krl 11, 23). Szczyt rozwoju osiągnął Damaszek za czasów Ben Hadada I, który złamał przymierze z Baszą, królem Izraela i zawarł przymierze z Asą, królem Judy (1 Krl 15,18nn). Za panowania Achaba Damaszek został zmuszony do zagwarantowania specjalnych przywilejów dla kupców z Izraela. Ben Hadad i jego syn Hadadeser walczyli z Achabem, który to król zginął w bitwie w Ramot w Gileadzie w 853 r. przed Chr. (1 Krl 22). Niedługo potem Ben Hadad II zdobył całe Królestwo Północne oblegając Samarię, której jednak nie zdobył (2 Krl 6, 24-7,7). 2 Krl 5,12 i Iz 27,18 wzmiankują o prowadzonym w Damaszku handlu winem i wełną. Król asyryjski Salmanassar IV doprowadził Damaszek do utraty znaczenia; podbity przez Jeroboama II w 773 r. (2 Krl 14, 28). Podczas wojny syro-efraimskiej Rezin, król Aramu zawarł przymierze z Pekachem, królem Izraela przeciw Achazowi, królowi Judy. Ten wezwał na pomoc króla asyryjskiego Tiglat - Pileasa III, który w 732 r. zdobył Damaszek uprowadzając mieszkańców do Kir (2 Krl 16,5-6; Iz 7,1-8; Am 1,3-5). Jonatan Machabeusz kilkakrotnie zdobywał miasto (1 Mch 11, 62).

(2) Antiochia Syryjska: (obecnie *Antakya* w Turcji) położone nad dolnym Orontesem w żyznej dolinie między pasmem gór Amanos i Kasjios, założone przez Seleukosa I Nikatora (około 300 r. przed Chr.) i nazwane imieniem ojca. Do 64 r. przed Chr. Antiochia była stolicą Seleucydów, władców Syrii. Z powodu napływu wielkiej liczby ludności założono obok Antiochii trzy inne miasta, które z czasem otoczono wspólnym murem nazywając Tetrapolis. Za czasów rzymskich Antiochia była stolicą namiestnika cesarskiego w Syrii, ośrodkiem kultury hellenistycznej i węzłowym punktem handlowym (ok. 800 000 mieszkańców). Żydzi mieszkający w Antiochii mieli własną synagogę i propagowali mozaizm. Z członków gminy rekrutowali się pierwsi chrześcijanie.

W Antiochii Syryjskiej wyznawcy Chrystus zostali nazwani po raz pierwszy chrześcijanami (Dz 11,26). Antiochię odwiedził św. Paweł oraz dwukrotnie Barnaba (Dz 11,22.25-26). Stąd Paweł wyruszył w pierwszą i drugą podróż misyjną i tam też z obu powrócił (Dz13,1-3; 14,26-28; 15,35-40; 18,22). Chrześcijanie antiocheńscy wspierali swych braci w Judei (Dz 11,27-30). Sposób ich życia oraz ich mentalności religijna były powodem zwolania tzw. Soboru Jerozolimskiego.

Seleucja - port Antiochii Syryjskiej, położony na morskim brzegu w odległości około 8 km na północ od ujścia Orontesu. Założony przez Seleukosa Nikatora w roku 301 przed Chr., przez następne dwa wieki przechodził parokrotnie z rąk do rąk (Seleucydzi i Ptolomeusze). W 64 r. przed Chr. Pompejusz założył rzymską prowincję Syrii, a z Seleucji uczynił wolne miasto. Położone strategicznie stała się bazą syryjskiej floty Rzymu. Z Seleucji popłynęli na .pobliski Cypr Paweł z Barnabą w czasie swej pierwszej podróży misyjnej i z całym prawdopodobieństwem Paweł, przy wielu okazjach korzystał z portu, chociaż nazwa miasta nie jest wyraźnie wymieniana.

(3) Tadmor [» *Palmyra*]: miasto-oaza na Pustyni Syryjskiej, położone na głównym szlaku handlowym z Damaszku do Haranu w Mezopotamii; korzystne położenie na szlaku handlowym Mezopotamia - Egipt sprawiło, iż miasto szybko się wzbogaciło. Miasto posiadało już pewne znaczenie w XX w. przed Chr., a wykopaliska wykazały wiele budowli z tego okresu, w tym także świątynię bożka Bela. W XII w. przed Chr. miasto znalazło się w rękach Asyryjczyków. Podczas wyprawy do Syrii Salomon prawdopodobnie je zdobył i obwarował, by wzmocnić kontrolę nad północną częścią królestwa (por. 2 Krn 8,4; 1 Krl 9,18). W późniejszej historii miasto znane było Grekom i Rzymianom jako *Palmyra*, bogaty i ważny ośrodek handlu, przeżywając w czasach hellenistycznych i rzymskich nowy okres rozkwitu.

Wykopaliska odsłoniły imponujące ruiny z czasów rzymskich. Dodać trzeba, że wykopaliska w Palmyrze prowadził polski archeolog K. Michałowski. Arabowie znają je jako Tadmur, położone około 193 km na płn. wschód od Damaszku. Nie jest pewne, czy Tadmor, o którym mowa w 1 Krl 9, 18 jest miastem syryjskim, czy też chodzi o Tamar w południowo-wschodniej Judei (1 Krl 9, 18, 2 Krn 8, 4).

III. KANAAN – PALESTYNA (geografia fizyczna)

Palestyna, w rzeczy samej, winna być postrzegana jako część większego obszaru, zwanego ogólnie "*Levantem*", w skład którego wchodziły Palestyna, Liban i zachodnia część Syrii (dolina Orontesu i rejon Aleppo), mające ze sobą wiele wspólnego pod względem geograficznym i klimatycznym (por. wyżej).

Nazwy i granice. Teren położony między Azją Mniejszą a Afryką nazwany jest w dokumentach z III tysiąclecia przed Chr. *mat Amurru*, tzn. kraj Amorytów. Z chwilą gdy miejsce Amorytów zajęli Hetyci tereny te zaczęto nazywać *mat Chatti*, tj. kraj Hetytów. Nazwa ta jednak się nie utrzymała. Egipcjanie używali różnych nazw na określenie tego terenu. Najpierw używali nazwy *Retenu*, a potem, jak poświadczają tabliczki z *tell el-Amarna*, posługiwali się nazwą *Kinaahhi* lub *Kinaahna*, która odpowiadałaby nazwie Kanaan. Ta nazwa występuje także w Biblii (Rdz 11, 31; 12, 5; 17, 8; Kpł 14, 34; 25, 38; Ps 104, 11). Nadto w Biblii spotykamy nazwy: *ziemia Hebrajczyków* (Rdz 40, 15: אֶרֶץ הַעֲבֵרִים); *ziemia Izraela* (1 Sm 13, 19: אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל), *Judea* (Ne 5, 14: אֶרֶץ יְהוּדָה). Nazwa *Palestyna*, początkowo "Syria-Palestyna", pochodzi od Greków i odnosiła się do Filistynów (*Peleszet-Filistea*), którzy od XII w. przed Chr. zajmowali południowo-wschodnią część wybrzeża Morza Śródziemnego, na południe od Góry Karmel. Administracja rzymska od ok. 135 r. przed Chr. posługiwała się nazwami: Syria-Palestina, wyróżniając *Palestina prima*, *Palestina secunda*, *Palestina tertia*.

Nazwa "Palestyna" utrzymała się za panowania arabskiego i tureckiego, a także po pierwszej wojnie światowej w czasie sprawowania mandatu powierniczego przez Anglików (1920-1948). W 1948 po powstaniu państwa Izrael, Żydzi usiłowali zastąpić nazwę "Palestyna", nazwą "Ziemia Izraela". Mimo wspomnianej sytuacji politycznej w literaturze naukowej i kulturowej, poza piśmiennictwem Izraela, używa się nadal nazwy "Palestyna".

Granice naturalne Palestyny wyznaczają: na północy południowe stoki Libanu i Antylibanu, dolny bieg Litani (gr. *Leontos, nahar el-Kasimijje*), południowa krawędź stoków Hermonu, oraz Pustynia Arabska od wschodu na całej długości, podobnie Morze Śródziemne od zachodu na całej długości; natomiast od południa granice tworzą Morze Martwe i potok *Wadi el Arisz* (biblijny Potok Egipski: Rdz 15,18). Wskazane granice mieszczą się między 30°30'-33°18' szerokości północnej i 34°15'-37° długości wschodniej. W sumie terytorium Palestyny jest niewielkie: jego długość wynosi ok. 260 km, a szerokość nie przekracza 140 km, obejmując powierzchnię 25 124 km².

Tak zakreślone granice naturalne w zasadzie pokrywają się z danymi podawanymi przez Biblię, która na określenie długości Palestyny posługuje się zwrotami: "od Dan do Beer Szeby" (Sdz 20, 1), tj. od źródeł Jordanu na stokach Hermonu (Tell el-Kadi) aż do miasta Beer Szeba położonego na północny wschód od Gazy oraz "od wejścia do Hamat aż do Potoku Egipskiego" (1 Krl 8, 65), tj. od granicy doliny el-Bika prowadzącej do Hamat położonego nad Orontesem aż do Wadi el-Arisz.

Pod względem długości granice kraju od Dan na północy do Elat na południu liczą 410 km, ale tylko 220 km, od Dan do Beer-Szeba, nadają się do stałego zamieszkania. Przemierzając kraj od Morza Śródziemnego do Jordanu przebywa się średnio 80 km, a szerokość niezamieszkałego obszaru w Transjordanii wynosi nie więcej niż 40 km, Ogólnie, obszar ziemi uprawnej w kraju, łącznie z wpół jałowymi obszarami północnego Negebu i Transjordanii, liczy około 20 000 km².

Środowisko geograficzne. Położenie geograficzne kraju zdecydowało o jego istotnej roli w historii starożytnego Bliskiego Wschodu. Z jednej strony Palestyna była pomostem między dwoma krańcami Żywnego Półksiężycyca - Egiptem na południu, oraz Syrią i Mezopotamią na północy; z drugiej strony była ona wtłoczona między Morze Śródziemne na zachodzie i pustynię na wschodzie. Ta unikalność sytuacji stała się ważnym czynnikiem w historii i rozwoju kulturalnym Palestyny. Bardziej niż jakiegokolwiek inne państwo świata starożytnego Palestyna była zawsze, bezpośrednio lub pośrednio, powiązana z innymi częściami Bliskiego Wschodu i wschodniej części Morza Śródziemnego. Najbliższe więzi łączyły ją oczywiście z Egiptem i Syrią, ale również związki z Mezopotamią, Anatolią, Cyprzem i Arabią odegrały znaczącą rolę w kulturalnej historii Palestyny.

Ukształtowanie powierzchni. Pomimo niewielkich rozmiarów Palestyna jest pełna skrajności topograficznych, krajobrazowych i środowiskowych. Działalność wulkanów oraz ruchy tektoniczne ziemi spo-

wodowały w okresie dyluwialnym powstanie na tym terenie łańcuchów górskich oraz głębokich rozpadlin, które wypełniła woda. Świadcami tych zjawisk były plemiona zamieszkujące dolinę Jordanu 1-2 milionów lat temu. W Palestynie można tu rozróżnić cztery pasy, które biegają równolegle z północy na południe: równinę nadmorską, góry-wzgórza Palestyny centralnej, rozpadlina Jordanu, góry i płaskowyż Zajordania. W każdym z tych pasów daje się zauważyć pewne cechy charakterystyczne: ukształtowanie terenu, klimat, a nieraz i odrębną historię.

1. Równina nadbrzeża

Linia brzegowa Palestyny nie posiada naturalnych załamań, z wyjątkiem Zatoki Hajfa z portem w Akrze i kilku mniejszych zatok.

Równina Akko. Równina nadbrzeżna na północ od Karmelu: teren ten można podzielić na Zatokę Hajfy, pomiędzy Hajfą i Akko, oraz na wybrzeże Galilei ciągnące się od Akko w kierunku północnym do Rosz ha-Niqra. *Rosh Ha-Niqrah* jest małym łańcuchem górskim na linii morza, który obecnie tworzy naturalną granicę między Izraelem, a Libanem. W dolinie Akko i na północ w stronę *Rosh Ha-Niqrah*, równina przybrzeżna jest szeroka na około 5 km i obfituje w lekką, piaszczystą glebę (*hamra*) oraz źródła wody i potoki, które sprawiają, że obecnie jest jednym z bardziej urodzajnych rolniczych regionów kraju. Najważniejsze rzeki to obecnie, z północy na południe, Naaman i Kiszon. Obszar od Akko do Hajfy, znany też jako Dolina Zabulona, ma około 20 km długości oraz od 6 do 9 km szerokości. Na południe od ujścia Kiszonu do morza uformowała się delta.

*W II tysiącleciu p.n.e. znaczniejsze osady znajdowały się bądź w zasięgu łatwego dostępu do morza, bądź też – jeśli leżały dalej na wschód – blisko potoków i rzek. Mieszkańcy utrzymywali się zapewne z rybołówstwa i uprawy ziemi. Brak jest jakiegokolwiek śladów większych osad na wschód od linii która w odległości mniej więcej 15 km na wschód od wybrzeża przebiega pomiędzy Akko i Rosz ha-Niqra. Możemy przypuszczać, że wzgórza położone od niej na wschód były porośnięte wiecznie zielonymi lasami dębu palestyńskiego (*Quercus calliprinos*) i towarzyszącej im roślinności.*

Równina przybrzeżna na południe od miejsca, w którym pasmo Karmelu styka się z morzem, dzieli się zazwyczaj na trzy główne regiony, z których częścią centralną jest Nizina Szaron (por. Iz 35,2).

Karmel - łańcuch wzgórz ciągnących się ok. 20 km na południe od zatoki Akko. Na południe od tego pasma rozciąga się Równina Szaron, a na północ, poprzez równinę Jizreel płynie rzeka Kiszon. Północno-zachodni kraniec góry Karmel osiąga wysokość 143 m., dalej na południe jej szczyt osiąga wysokości 531 m. n.p.m. Karmel znane jako miejsce, gdzie Prorok Eliasz wystąpił przeciwko prorokom Baala. (Joz 12,22, 1 Krl 18, Jr 46,18, Am 9,3).

Szaron. Największa równina na wybrzeżu Palestyny, zwana też Niziną Szaron, ciągnie się około 80 km od Góry Karmel do Jaffy. Wzdłuż łańcucha góry Karmel, które opada ku morzu koło Hajfy, równina jest bardzo wąska, ale posuwając się w stronę rzeki Jarkon powoli rozszerza najpierw do 15 km: ten pas ziemi jest zwany także równiną Szaron. Dwa biegnące z północy na południe pasma piaskowca (*kurkar*) dzielą Szaron na długie, wąskie koryta, które szybko zmieniają się w bagna ze względu na zły odpływ wody. Na południe od rzeki Jarkon znana jest ona jako Nizina Judei i dzieli się na część północną i południową, przechodząc w Nizinę Filistei. Dolina Szaron była w starożytności zalesiona dębami i drzewami terebintu. Nizinny region słynął z piękna i urodzaju (1 Krn 27, 29; Iz 33, 9; Iz 35, 2; Pnp 2, 1; Dz 9, 35).

Jaffa - warowne miasto starożytne na wybrzeżu Palestyny w odległości 56 km od Jerozolimy; jako jedyny naturalny port w Palestynie na południe od zatoki Akko, przez wieki stanowiła morski port Jerozolimy. W czasach NT nosiła nazwę Joppa była rodzinnym miastem garbarza Szymona i Tabity /Dorkas/, którą Piotr wskrzesił z martwych. Dzisiaj znana jako Jaffa. Godna odnotowania jest także Cezarea Nadmorska (wcześniej Wieża Stratona).

Bardziej na południe równina przybrzeżna jest szeroka i pokryta częściowo piaszczystymi wydymami, biorącymi początek z wód Nilu. Idąc w głąb kraju, równina wznosi się tworząc niskie pagórki ziemi lessowej (miękką, piaszczystą glebę).

Filistyni - ludy morskie, których inwazja na wschodnie wybrzeże Morza Śródziemnego zakończyła się do 1200 r. przed Chr. opanowaniem wybrzeża Palestyny. Archeologia i Pismo zgadzają się w tym, iż Filistyni pochodzili z Kattor – Krety (Rdz 10, 14; Jr 47, 4; Am 9, 7). Gdy Hetyci na północy i Egipcjanie na południu byli stosunkowo słabi, Filistyni podjęli atak na wschodnie wybrzeże Morza Śródziemnego. Inskrypcje faraona Merneptaha (1236-1223 przed Chr.) mówią o próbie inwazji na Egipt podjętej przez ludy morskie. Hieroglifowy raport z inwazji w ósmym roku Ramzesa III (1198-1166 przed Chr.) opowiada o zmasowanym najeździe lądem i morzem na deltę Nilu. Niepowodzenie spowodowało, że Filistyni założyli miasta u wejścia do Egiptu: Aszdod, Aszkelon, Ekron, Gat i Gaza. Z miast tych przenikali w głąb terytorium Izraela, którego byli głównym wrogiem od czasów Samsona aż do Dawida około r. 980 przed Chr.

Szefela – hebrajskie słowo oznaczające tereny nizinne, występuje zarówno w Starym jak i Nowym Testamencie (Joz 15, 20-63). Nie jest rzeczą łatwą określić dokładnie teren objęty nazwą Szefela. Wzgórza znane pod tym terminem zajmują obszar skał zbudowanych z miękkiego wapienia i kredy, osiągając wysokość 400 m n.p.m. Za północną jego granicę przyjmuje się zwykle dolinę *Ajjalon*, która stanowi prawdopodobnie część uskoku geologicznego przechodzącego w Basen Lod. Od wschodu Szefela oddzielona jest serią dolin od wzgórz Judejskich. Południowy kraniec najlepiej jest umieścić przy *nahal Szigma*. Na południe od Jarkonu większość rzek i potoków takich, jak Sorek czy Gerar, jest przez większą część roku sucha, tym niemniej wewnętrzne doliny aluwialne sprzyjają rolnictwu. Również drogi łączące równinę przybrzeżną z Judą biegną ze wschodu na zachód dolinami *Ajjalon*, *Sorek* i *Ela* [tu Dawid pokonał Goliata (1 Sm 17,2.19; 1 Sm 21,9)]. Jasnoszara gleba Szefeli sprzyjała pasterstwu i uprawie winnej latorośli oraz drzew oliwkowych. W czasach biblijnych wschodnia Szefela była zalesiona lub gęsto zadrzewiona: po stronie wschodniej gatunkiem wiecznie zielonego dębu, po zachodniej zielonym mastykowcem i towarzyszącą im roślinnością.

Geografia osadnictwa w Szefeli w II tysiącleciu określa linię zasiedlenia wzdłuż wschodniego krańca Szefeli (Adullam, Keila, Eglon, Debir), jak również drugą linię wzdłuż granicy pomiędzy częściami zachodnią i wschodnią (Bet-Szemesz, Jarmut, Moreszet-Gat, Maresza, Lakisz). Stary Testament powiada o Salomonie, iż złożył w Jerozolimie tyle "cedrów [drewna cedrowego], ile sykomor na Szefeli" (1 Krl 10,27); czytamy też, iż Dawid uczynił Baal-Chanana nadzorcą nad "oliwkami i sykomorami, które były w Szefeli" (2 Krn 27,28).

*Lakisz nie tylko znajdowało się na drodze północ-południe biegnącej z Bet-Szemesz, ale również na jej skrzyżowaniu z drogą wschód-zachód wzdłuż *nahal Lakisz* aż do Hebronu. Strategiczne położenie Lakisz, jak również jego warunki naturalne sprawiły, że było to drugie co do ważności miasto Judy, którego zdobycie przez asyryjskiego króla w 701 r. p.n.e. zostało upamiętnione na słynnych reliefach, obecnie znajdujących się w British Museum. Inne zapiski starożytne wspominają najazd Babilończyków i stopniowe "wygasanie" twierdz, z których ostatnią była Jerozolima.*

2. Pas centralny

Galilea. Położona najbardziej na północ leży Galilea. Jej nazwa wywodzi się z hebrajskiego *galil* (obwód, okręg); w czasach NT dystrykt administracyjny o długości ok. 70 km i szerokości 40 km. Na

zachodzie Galilea graniczyła z równiną fenicką, a na wschodzie z doliną Jordanu, otaczając Jezioro Galilejskie. Na południu Galilea ciągnęła się do linii gór stanowiących granicę z równiną » *Jizreel*, a w czasach NT sięgała na północy do Dan. Wąska dolina, biegnąca na wschód od Akko dzieli terytorium na dwie części w źródłach starożytnych znane jako Galilea Górna i Galilea Dolna.

Górna Galilea o nierównym ukształtowaniu powierzchni stanowi właściwie przedłużenie na południe pasma Libanu i wznosi się prawie do 1200 m. n.p.m., ukształtowanie terenu jest surowe i strome i gdzie znajduje się najwyższa góra w Izraelu (*Har Meron*, 1208 m n.p.m.). Chociaż wysokość opadów w Górnej Galilei jest największa w Izraelu (od 800 mm do 600 mm), to obszar ten w czasach starożytnych nie był dogodny do osadnictwa. Wyższe wzgórza pokryte były lasami wiecznie zielonych dębów, do dzisiaj zachowanych między Meron i Sasa. Z uwagi na warunki naturalne żadne miasto Górnej Galilei w czasach Starego Testamentu nie mogło zapewnić sobie pozycji wiodącej.

Galilea Dolna położona jest poniżej, a łańcuchy górskie są podzielone wewnętrznymi kotlinami, biegnącymi ze wschodu na zachód. Wzgórza Galilei Dolnej nie przekraczają wysokości 610 m. i przechodzą w żyzne równiny. Strefę zachodnią tworzy pasmo kredowych wzgórz Allonim; strefa środkowa to seria masywów wapiennych, których południowym przedłużeniem jest Góra Tabor. Bazaltowe pogórze tworzy strefę wschodnią, oddzielając Galileę od doliny Jordanu i utrudniając rozwój rolnictwa na tym terenie. Większe skupiska ludności istniały w Galilei Dolnej (Nazaret, Kana, Sefforis, Jotapata).

Faktyczne panowanie Izraela nad Galileą było w pewnych okresach wątpliwe. Północne położenie Galilei sprzyjało stopieniu się kultury żydowskiej z pogańską, która silnie zaznaczyła swą obecność w tym regionie. Po upadku Samarii (722), deportacji Izraelitów i naphywie ludów obcych, ludność żydowska stała się mniejszością. Z tego powodu kraj nazywany był w czasach Jezusa "Galileą pogan" (Mt 4, 15) i był w pogardzie u prawowiernych Żydów (por. 1 Mch 5,21-23). Niemniej, właśnie w galilejskim mieście Nazaret przebywał do 30-go roku życia Jezus i spośród Galilejczyków wybrał uczniów; również większa część publicznego nauczania Jezusa miała miejsce w Galilei (2 Krl 15,29; Iz 9,1; Mt 4,15-25, J 4,43-547).

Na styku wzgórz i nizin Ezdrelonu wznosi się góra Tabor (o wysokości 588 m). Na jej zboczach Barak i Debora zgromadzili wojska do walki z Sisera, a w czasach Ozeasza jej wierzchołek był miejscem kultu bałwochwalczego, sięgającego prawdopodobnie czasów staro-

żytnych. Tabor jest uważana tradycyjnie za miejsce Górze Przemienienia, chociaż nie jest to pewne (Sdz 4, 6; Sdz 4, 12; Sdz 4, 14; Ps 89, 12; Oz 1, 4-5).

Ezdrelon. Dolina Jizreel zwykle opisywana jest razem z Galileą, natomiast pasmo Karmelu i góry Gilboa z górami Samarii. Dolina Ezdrelonu, która w istocie jest wielką niziną rozpościerającą się między wzgórzami Samarii i Dolnej Galilei, w najszerszym miejscu dochodzącą do 20 kilometrów, tworzy wraz z doliną Bet-Szean największą wewnętrzną doliną Palestyny. Obfitość żyznej ziemi aluwialnej i zasobów wodnych uczyniły z niej naturalne spichlerz kraju i z tego powodu w czasach starożytnych była gęsto zaludniona. Przez wspomnianą dolinę biegł międzynarodowy szlak między Syrią, a Egiptem, co nadawało jej znaczenie strategiczne, i w starożytności leżało tutaj wiele znaczących miast (Megiddo, Bet-Szean).

Potok Kiszon jest rzeką płynącą od Gór Gilboa przez nizinę Jizreel i wpadającą do Morza Śródziemnego dokładnie na północ od Góry Karmel. Zasilają ją liczne dopływy ze wzgórz północnej Samarii i dolnej Galilei. Tylko jej ostatni odcinek, stale zasilany opadami z gór Karmel, płynie przez cały rok często zalewając okoliczne niziny podczas pory deszczowej. Wystąpienie z brzegów Kiszonu przyniosło Barakowi zwycięstwo nad wojskami Sisery, których rydwany ugrzęzły w bagnistym terenie i stały się bezużyteczne. Jest nazywana także wodami "Megiddo" w Księdze Sędziów (Sdz 4, 7. 13; 5, 19. 21, 1 Krl 18,40).

Góry Samarii. Z pasma gór Karmelu i Gilboa biorą początek Góry Samarii, często nazywane Górami Efraima: od północy graniczą z doliną Jizreel, a od południa z rejonem Sychem. Góry Gilboa tworzą półkolisty grzbiet wzgórz wcinający się od południa w dolinę Jizreel, wznoszący się na wysokość 538 m. W bitwie, która rozegrała się na zachodnich zboczach Gilboa zginął Saul i jego synowie (1 Sm 28, 4; 1 Sm 31, 1-9).

W północnej części Samarii napotykamy szerokie doliny wewnętrzne, bogate w ziemię uprawną i szlaki komunikacyjne, i całkiem pokaźne nizinne równiny (dolina Dotan oraz nizina Sanur). W miarę posuwania się na południe pojawia się więcej mniejszych nizin i węższych dolin. Potoki Sychem i *wadi Far'ah* przecinają góry środkowe Samarii z zachodu na wschód i stanowią ważne połączenie doliny Jordanu z równiną nadbrzeżną. Rzuca się w oczy wysoko wypiętrzony masyw centralny, w którym najsłynniejsze szczyty to góra Ebal (*dzebel*

Islamija) i góra Garizim (*dżebel el-Tur*); góry te oddzielone są doliną *wadi Nablus* (lub *nahal Sychem*).

Na północ od Sychem położona jest góra Ebal, osiągająca wysokość 941 m, na przeciw góry Garizim. Na jej szczycie odkryto wielki ołtarz żydowski. Możliwe, iż jest to ołtarz, który wybudował Jozue (Pwt 11, 29; 27, 4, 13, Joz 8, 30-35).

Na południowej stronie przełęczy leży góra Garizim, na zboczu której położone było miasto Sychem. Góra wznosi się na wysokość 881 m, naprzeciw Ebal. Na niej Samarytanie wzniesli świątynię, która miała rywalizować ze świątynią w Jerozolimie, a która w czasach Machabeuszów została zburzona. "Ta góra", o której jest mowa w Ewangelii św. Jana 4, 20, to właśnie góra Garizim na której w czasach NT Samarytanie sprawowali kult. Współcześnie - Nablus położone niżej w dolinie (Pwt 11, 29; Pwt 27, 12; Joz 8, 33; Sdz 9,7).

Wśród miast godnych odnotowania, poza Sychem, znajdują się następujące: Samaria, stolica królestwa Północnego, następnie Dotan, Geba, Tirsza.

Na południe od Sychem, w ziemi Efraima i Beniamina, dziś nazywaną wzgórzami Betel góry stają się strome, a kotliny wewnętrzne występują rzadziej. Główny szlak biegnie tutaj z północy na południe wzdłuż działu wodnego, łącząc Sychem, Jerozolimę i Hebron. Geograficzny podział pomiędzy wzgórzami Betel a siodłem Jerozolimy odpowiadał w przybliżeniu granicy, jaka w czasach Starego Testamentu przebiegała między terenami Efraima na północy, a Beniamina na południu.

Podróż przez wzgórza Betel utrudniały głębokie, wyżłobione przez strumienie doliny; które nie łączyły się ze sobą w sposób, który tworzyłby naturalne szlaki komunikacyjne z zachodu na wschód czy z północy na południe. W czasach starożytnych wzgórz Betel nie zachęcały ani do osadnictwa, ani do podróży. Na podłożu wapiennym, które ukształtowało większość tych wzgórz, powstawała zaledwie płytka warstwa gleby nie nadająca się do upraw, zaś osady zakładano zazwyczaj w miejscach położonych na zboczach nad strumieniami. Tym niemniej tereny te są niezwykle ważne dla czasów biblijnych, zwłaszcza Starego Testamentu (Betel, Aj, Gilgal, Ajalon, Szilo, Gibeon, Anatot, Modin i wiele innych miast), gdyż tworzyły naturalne przedpole Jerozolimy.

Efraim - ziemia przydzielona pokoleniu Efraima w czasach podbojów. Rozciągająca się od Jordanu do Morza Śródziemnego graniczyła na północy z terytorium Manasses, a na południu z ziemiami należącymi do pokolenia Dana i Beniamina (Joz 16, 5-10).

Betel, identyfikowane dziś z Beitin, położone ok. 19 km na północ od Jerozolimy, gdzie Abraham po raz pierwszy zbudował ołtarz i wzywał imienia Jahwe (Rdz 12,8). W okresie sędziów przechowywano tu arkę przymierza i wtedy Betel stało się miejscem narodowego kultu i pielgrzymek (Sdz 20,27). Z chwilą wybudowania przez Salomona świątyni Betel straciło na znaczeniu jako miejsce kultyczne, odzyskując je na nowo po podziale królestwa, gdy Jeroboam nakazał ustawić tutaj posąg złotego cielca, a Betel stało się "konkurentem" dla Jerozolimy (1 Krl 12,26-32).

Góry Judei. Bardzo duży obszar ziem w południowej Palestynie przeznaczony był dla pokolenia Judy. Na północy graniczył on z ziemiami Beniamina (i Dana) i ciągnął się od północnego krańca Morza Martwego do Morza Śródziemnego, przechodząc przez południową część Jerozolimy. Na południu terytorium sięgało aż do *Kadesz Barnea*, na wschodzie graniczyło z Edomem i Morzem Martwym, a na zachodzie z *wadi el-Arish* i Morzem Śródziemnym. Jednakże w praktyce równiny nadbrzeżne opanowane były przez Filistynów. Pokolenie Judy, by zyskać pomoc w podporządkowaniu tej krainy, darowało pokoleniu Symeona część swego terytorium na pustyni Negeb (Joz 15; 19, 1; Sdz 1, 1-20). Góry Judei dzieli się zazwyczaj na kilka regionów: tzw. "siodło" Jerozolimy, wzgórze Hebronu, Pustynia Judzka.

Wzgórze Judei lub tzw. "siodło" Jerozolimy, ok. 800 n.p.m., ciągnie się od terenów na południe od Ramalla aż do Betlejem i stanowi ważne połączenie z zachodu na wschód w pasie centralnym: prowadzi z równiny nadbrzeżnej w kierunku Jerycha i dalej terytorium Ammanu w Transjordanii. Najważniejszym miastem tego obszaru jest Jerozolima, pierwotna nazwa Szlem (pod taką nazwą występuje w tekstach egipskich z XX w. i listach z Amarna z XIV w. przed Chr.; por. Rdz 14, 18 *Ur-Szalim*). Dawida uczynił ją stolicą polityczną i religijną Izraela (2 Sm 5, 6).

Ważnym miastem regionu było także Betlejem ok. 8 km na południe od Jerozolimy, istniejące już w epoce późnego brązu (jeden z listów z Amarna wspomina o "ilu-Lahama" - "dom bogini chleba"). Stąd pochodził Dawid (1 Sm 16), a Mi 5, 2 wiąże miasto z prorocstwem mesjańskim; związane z narodzeniem Jezusa Chrystusa.

W okolicach Betlejem znajduje się także chirbet Tuqu', odpowiadające kananejkiemu Tekoa (Joz 15, 59, tekst LXX), skąd pochodził prorok Amos (Am 1, 1). Na pustyni w pobliżu Tekoa Jonatan i Szymon Machabeusze zebrali się ze swymi zwolennikami uciekając przed zasadzką Bakchidesa (1 Mch 9, 33).

W pobliżu Betlejem znajduje się także Herodion, stożkowe wzniesienie, w części sztucznie usypane. Herod Wielki wznosił tutaj pałac i miasto nazwane jego imieniem.

Drugi region, pogórze Hebronu, zaczyna się na południe od Betlejem i dochodzi do pustynnego basenu *nahal Beer Szeba*, około 40 km na południe od Hebronu. Od zachodu długa dolina oddziela pogórze Hebronu od Szefeli, natomiast na wschodzie obszar przechodzi raptownie w Pustynię Judzką. Wyglądem teren przypomina góry Efraima (wzgórze Betel), jeśli idzie o stromość i brak kotlin wewnętrznych. Wysokość regionu sięga prawie 1000 m n.p.m., zaś góry, z roczną

sumą opadów 600 mm i ziemiami *terra rosa*, były w czasach starożytnych silnie zalesione. Lasy wiecznie zielonych dębów rosły prawdopodobnie na południe od Betlejem, a dalej na południe raczej roślinność typu śródziemnomorskiego. W II tysiącleciu osady znajdowały się bądź to przy głównej drodze z Betlejem, przez Hebron do Beer-Szeby, bądź na zachodnich i wschodnich obrzeżach wzgórz, ale osadnictwo stało się możliwe dopiero po wycięciu lasów. Strefy graniczne między górami i Pustynią Judzką, oraz wzgórz na południe od Hebronu nadawały się na pastwiska i uprawę zbóż. Jest też prawdopodobne, że na zboczach wzgórz budowano tarasy, by umożliwić uprawę zwłaszcza winorośli (Rdz 49, 11; Lb 13,21-24). Oprócz rolnictwa, Juda żyła z hodowli owiec.

Hodowla owiec na wschodnich obrzeżach wzgórz była możliwa dzięki temu, iż Pustynia Judzka opada w kierunku Morza Martwego szeregiem stopni, tworząc rodzaj tarasów. Przy sprzyjających opadach można wypasać stada na niższych stopniach zimą, w miarę zbliżania lata przenosząc się w wyższe partie (o większych opadach). W opowieści o Józefie (Rdz 37,12-17) synowie Jakuba poprowadzili stada z Hebronu aż do Sychem (odległość 75 km w linii prostej), a z Sychem do Dotan (kolejne 35 km). Zapewne skąpe opady uniemożliwiały wypas stad na Pustyni Judzkiej na wschód od Hebronu.

Wśród najważniejszych miast regionu wymienić trzeba Hebron i Ber-Szebę. Hebron, pierwotnie miasto Hetytów, to miejsce, do którego przybył Abraham (Rdz 13,18), a w cieniu dębów Mamre Abraham otrzymał obietnice Boże (por. Rdz 15, 18). Od momentu zdobycia przez Jozuego miasto zyskało wielkie znaczenie w tradycji narodowej: tutaj mieszkał Dawid i został namaszczonej na króla judzkiego (2 Sm 2, 4). Po wygnaniu babilońskim miasto zostało na nowo zasiedlone (Ne 11, 25), zaś cała południowa część Judei zamieszkała była przez Edomitów (Idumea).

Beer-Szeba znaczy "studnia siedmiu" lub "studnia przysięgi" (por. Rdz 21,22-32; 22,33; 26,22-33; 46,1-4). Po zajęciu ziemi Kanaan Beer-Szeba przypadła w udziale pokoleniu potomków Symeona wśród dziedzictwa potomków Judy (Joz 19,2), a prorok Amos zalicza Beer-Szebę, wraz z Dan, Betel i Gilgal, do największych centrów kulturowych Izraela (Am 5,5; 8,14).

Trzeci z obszarów Gór Judzkich, pustynny region na południe od *Wadi Qilt* jest nazywany Pustynią Judzką i odegrał ważną rolę w historii kraju w związku z bliskością Jerozolimy. Szeroka na 20 km pustynia naznaczona jest na wschodzie stromymi wzgórzami Judei (ok. 1000 m nad poziom morza) opadającymi stopniowo ku dolinie Jordanu i Morzu Martwemu (400 m poniżej poziomu morza). Obniżenie terenu z zachodu na wschód tworzy stopnie, z których każdy kończy się prawie poziomym płaskowyżem szerokości około od 2 do 3 km.

Określenie "pustynia" jest mylące, jeśli wiązać je z wyobrażeniem wielkich pustyń piaszczystych, gdyż są to półpustynne obszary, szczególnie w partiach położonych najbliżej Morza Martwego. Warunki naturalne pozwalały w pewnych porach roku na wypas owiec, stąd pustynia użytkowana była przez pasterzy – nomadów, nadto stanowiła naturalne schronienie dla uchodźców i rebeliantów.

Południowa Palestyna graniczy z pustynią **Negewu**, która tworzy obszar o kształcie trapezu. Na wschodzie Negew graniczy z doliną Araba, na północnym zachodzie z doliną nadmorską i Pustynią Szur. Jej południową granicą jest pustynia Paran. Przeważającą część powierzchni Negewu stanowią góry poprzecinane głębokimi *wadi*, które stanowią poważny problem komunikacyjny, stąd wielkie szlaki handlowe omijały ten teren, biegnąc od zachodu nad morzem (*Via Maris*), a na wschodzie przez terytorium Edomu i Moabu (*Droga Królewska*).

Dwa szlaki handlowe przecinały Negew z północy na południu w kierunku Morza Czerwonego: jeden biegnący przez dolinę Araba (południowa część i "droga do Gazy" łącząca Gazę i Morze Czerwone z ważną oazą Kadesz-Barnea. Rejon Elat-Akaba w północnej części Morza Czerwonego stanowią istotny punkt wyjścia dla handlu statków i karawan z Arabią południową i Afryką wschodnią, Pasma z piaskowca, na północ od granitowych gór tego rejonu zawierał rudy metali, eksploatowane kilkakrotnie w czasach starożytnych.

W czasach biblijnych Negew nie posiadał znaczenia gospodarczego. W jego północnej części wypasano kozy i owce (1 Sm 25,2nn; 1 Krn 4,39-41; 2 Krn 26,10). W czasach Salomona obszar zyskał na znaczeniu w związku z prowadzonym przez króla handlem z krajami południowo arabskimi. Stworzony przez Salomona szlak był jeszcze używany w czasach królów Jozafata i Azariasza (1 Krl 22,49; 2 Krl 14,21-22). W południowej części Negewu, w okolicach Teman (północny zachód od Eilat), odnaleziono kopalnię miedzi, która była czynna w czasach przed Salomonem. Aż do czasów nabatejskich (IV/III w. przed Chr.) teren był tylko przejściowo zasiedlany. Pod koniec I w. po Chr. Nabatejczycy rozpoczęli uprawę w oparciu o system kanałów irygacyjnych prowadzących wodę ze zbiorników i cystern. Prowadzili też hodowlę koni i uprawiali jęczmień. W czasach rzymskich, a potem bizantyńskich sadzono tu liczne winnice. Czas rozkwitu Negewu przypada na III w. po Chr.

3. Dolina Jordanu i Morze Martwe

Najdłuższy i najgłębszy rów tektoniczny na ziemi ciągnie się od północnej Syrii do Afryki wschodniej i jest jedną z bardziej znanych cech geograficznych Ziemi Świętej. Na terenie Palestyny do rowu należą dolina *el-Hule*, Jezioro Galilejskie, *el-Ghor*, Morze Martwe i Araba.

Przedłużenie rozpadliny Jordanu dzieli łańcuchy gór Libanu i Antylibanu, i jest częścią długiego, liczącego 800 km rowu, który biegnie od Taurusu w Azji Mniejszej, przez Celesyrię, łożysko Jordanu, aż do Zatoki Akaba. Rów utworzył się we wczesnych okresach geologicznych dawniej tworząc wielkie jezioro, które z czasem wyschło, pozostawiając większe skupiska wód w jeziorach el-Hule (Merom), Genezaret, Morze Martwe.

Źródła Jordanu. Jordan jest największą rzeką Palestyny. Bierze początek z połączenia trzech strumieni, które na niewielkiej przestrzeni tworzą górskie potoki. Wypływają one ze źródeł: *ain Hasbejja*, *tell el-Kadi* oraz *Banijas*. Trzy strumienie łączą się u podnóża Hermonu, na wysokości 76 m. n.p.m., i odtąd Jordan biegnie w dół do Morza Martwego.

Jezioro Hule. W początkowym biegu Jordan napotykał w starożytności na niewielkie jezioro zwane *Hule*. Jego długość wynosiła 3-5 km, szerokość 5 km, a głębokość 5-6 m. Lustro jeziora leżało 2 m n.p.m. Bagniste brzegi pełne były ptactwa, które przebywało tu masowo ze względu na trudny dla człowieka dostęp. Wśród roślinności można było spotkać papirus z łodygą dochodzącą do 3 m wysokości. Ten właśnie region w najbardziej istotny sposób zmienił wygląd w czasach nowożytnych w stosunku do czasów biblijnych; obecnie istnieje tutaj dolina o tej samej nazwie, długości około 25 km i szerokości 7 km, powstała jako wynik osuszenia grzęzawisk, brzegów Jordanu i jeziora w latach 1951 - 1958.

Na południowy zachód od jeziora Hule leżało Hazor, jedno z ważniejszych miast Ziemi Świętej. W czasach średniego państwa egipskiego miasto było jednym z najbardziej znanych ośrodków politycznych i handlowych. Hazor należało do pokolenia Neftalego (Joz 19,36), a w królestwie Salomona było jednym z miast królewskich (1 Krl 9,15). Biblijne Hazor jest identyfikowane z tell Hazor, 14 km na północ od jeziora Genezaret.

Najprawdopodobniej nad jeziorem Hule, zwanym wodami Merom, Jozue odniósł zwycięstwo nad królami kananejskimi. Król Hazor Jabin przewodził koalicji państw kananejskich przeciw Jozuemu, lecz Jozue zdobył miasto (Joz 11, 1-11).

Na odcinku 16 km, z jeziora *Hule* do jeziora Genezaret, spadek Jordanu wynosi 260 m, a jego brzeg staje się skalisty i stromy, łożysko wąskie. Ogromny spadek na krótkiej przestrzeni daje wyobrażenie o gwałtowności strumienia. Wody Jordanu uspakajają się dopiero na równinie *el-Baticha*, około 3 km przed jeziorem. Równina *Baticha* była i jest niezwykle urodzajna, a w czasach Chrystusa była też gęsto

zaludniona. Leżała tu sławna Betsaida Julia, a w niewielkiej od niej odległości Betsaida ("dom rybaka"), która nie była miastem, lecz jedynie przystanią rybacką składającą się z niewielu domów.

Jezioro Galilejskie. Jordan płynąc na południe od Jeziora Hule wpada do jeziora Genezaret w jego północnej części (wypływa w pobliżu południowego krańca). Jezioro znajduje się na obszarze depresji rzeki Jordan, 210 m poniżej poziomu morza, i ma 21 km długości i 13 km szerokości, a głębokość dochodzi miejscami w części północnej do 44 m. W czasie pory deszczowej poziom wody może podnieść się o 1 m. Forma jeziora jest nieregularnie owalna; kolor wody jest niebieski, przyjmując przy pochmurnym niebie odcień ciemnofioletowy. Wiatry wieją nad jeziorem z wielką regularnością, a te wiejące z północy i południa sprowadzają nadto niezwykle silne burze na wodach jeziora (Mt 8, 24). Jego świeże, czyste wody dostarczają obfitości ryb, a w czasach Chrystusa stanowiły źródło kwitającego rybołówstwa. Jezioro otoczone jest wysokimi wzgórzami od strony wschodniej i zachodniej, a od północy i południa zamknięte doliną Jordanu. Góry o wysokości do 200-300 m n.p.m. nie opadają stromo do wody, od jeziora oddziela je urodzajny pas ziemi, gdzie w czasach Chrystusa leżały miasta.

W okresie poprzedzającym osadnictwo izraelskie jezioro nazywało się prawdopodobnie Kinneret (harfa) i w Starym Testamencie jest ono wspomniane jako Morze Kinneret (Lb 34,11; Joz 12,3; 13,27). W Nowym Testamencie zwane jest jeziorem Genezaret (Lk 5,1; por. Mt 4, 18-22; Mk 7, 31; Lk 8,22-40), morzem Tyberiadzkim (J 6,1) lub po prostu "morzem" (Mk 4,1; 5,1), gdyż w języku hebrajskim jam to duże jezioro, a także morze; u Marka i Mateusza pojawia się Morze Galilejskie.

Jezioro ma dla Nowego Testamentu niezwykle znaczenie. Czterech uczniów Jezusa, zanim zostali wezwani by "łowić ludzi", było rybakami. Był to także jeden z bardziej zaludnionych obszarów Palestyny, a na brzegach leżało wiele miast: Tyberiada, Kafarnaum, Magdala.

El-Ghor. Od południowego krańca Jeziora Galilejskiego rzeka Jordan biegnie dnem doliny ryftowej aż do Morza Martwego. Największa rzeka Palestyny jest zarazem najniższą płynącą rzeką świata, zstępująca z jeziora Genezaret i toczącą wody krętym korytem około 105 km w linii prostej, by skończyć bieg w Morzu Martwym. Bieg Jordanu jest tak kręty, iż całkowita długość rzeki wynosi około 322 km, ale liczne meandry łagodzą gwałtowność spadku. Największa szerokość doliny wynosi do 23 km, zależnie od pasm górskich, które zbliżają się do rzeki, to oddalają. Jordan nie jest szerszy niż 31 m i głębszy niż 3 m.

Dolina Jordanu na całej długości nosi nazwę el-Ghor. Nazwą tą objęty jest cały szereg tarasów zniżających się coraz bardziej do łożyska rzeki zarówno ze wschodu, jak z zachodu. Do Jordanu wpadają liczne potoki, wśród nich Jarmuk, który niesie tyle wody co Jordan, a bardziej na południe Jabbok. Z dopływów zachodnich należy wymienić potok wadi Fa'rah, biorący początek w pobliżu Gerazim, oraz wadi el-Qilt, przepływający w pobliżu Jerycha. Rozpadlina krzyżuje się z kilkoma naturalnymi przełęczami łączącymi zachodnie i wschodnie części Palestyny: pierwsze połączenie przebiega od rzeki Jarmuk, na południe od Jeziora Galilejskiego; następne na wysokości wadi Far'ah, trzecie na wschód od Jerycha. Rzeka stanowiła wschodnią granicę Ziemi Obiecanej, oddzielającą Kanaan od obszarów na wschodzie, obecnie znanej jako Transjordania.

Doliny Bet-Szean i Sukkot, oraz rejon *Damiah* blisko połączenia rzek Jabbok i Jordan, nadawały się znakomicie na tereny rolnicze i miejsca siedlisk ludzkich. Warunki klimatyczne doliny pogarszają się w miarę posuwania się na południe, gdzie osiedlano się tylko w oazach, jak Jerycho, będącym najślawniejszym miastem doliny.

Okolo 16 km na południe od Jeziora Galilejskiego, gdzie dolina Ezdrelonu otwiera się w kierunku Jordanu, leży Bet Szean ("dom bezpieczeństwa"). Miasto było punktem węzłowym szlaku ze wschodu na zachód. Było też jednym z miast, które zdołały stawić opór Izraelitom, a po klęsce Izraelitów w wojnie z Filistynami na jego murach powieszono Saula i jego synów (1 Sm 31,10). Zdobył je dopiero Dawid, razem z Meggido i Taanach, i wcielił do królestwa. W czasach hellenistycznych na nowo zasiedlone otrzymało nazwę Scytopolis ("miasto Scytów", gdyż stacjonował w nim oddział Scytów). Pompejusz w 63 r. przed Chr. uczynił je jednym z miast Dekapolu.

Naprzeciw Bet Szean w Zajordanii leżało Pella, gdzie schronili się w chrześcijaństwo i eseneńczycy przed wojną Żydów z Rzymem. Po stronie zachodniej Jordanu w pobliżu ujścia wadi Fa'rah do Jordanu znajdowała się okazała twierdza Heroda Wielkiego Aleksandrium, zaś 20 km dalej na południe forteca Fazaelis. Również w dolinie Jordanu, niedaleko Jerycha leżało biblijne Gilgal, gdzie miał miejsce ostatni postój Izraela po wędrowce przez pustynię (por. Joz 4,19-20; 5,3-9).

Na rzece istniały liczne brody, aż sześćdziesiąt, a nadto w czasach rzymskich, jak wynika z mapy Peuntingera, łączność Palestyny z Zajordanią umożliwiały mosty na Jordanie. Przy jednym z nich, prawdopodobnie 7 km od ujścia Jordanu do Morza Martwego (wadi *el-Charrar*), żywą działalność rozwijał Jan Chrzciciel (Mt 3,1; Mk 1,4; Łk 3,3; J 1,28). Tu także Jezus przyjął chrzest.

Zbliżając się do ujścia w Morzu Martwym Jordan poszerza swoje łożysko, a jego trudno dostępne brzegi w starożytności pokryte były tropikalną puszcza o wyszukanej roślinności. Już w odległości 6 km od ujścia wody rzeki nasycone są solą, pochodzącą z zasolonych bocz-

nych dopływów (nadto absorpcja?).

Morze Martwe. Nazwa przyjęta w II w. przed Chr. określa ogromne jezioro, w Biblii zwyczajowo zwane Morzem Słonym. W starożytności nazywano je Morzem Asfaltowym, jak świadczy Józef Flawiusz. Morze Martwe, przez Arabów zwane także Morzem Lota, rozciąga się na długości 80 km, a szerokość nie przekracza 17 km. Poziom lustra wody znajduje się 400 m poniżej poziomu Morza Śródziemnego, natomiast głębokość dochodzi do około 400 m (w krańcu południowo-wschodnim do 433 m?). Basen morski otoczony jest ścianami gór: od wschodu górami Moabu, a od zachodu Pustyni Judzkiej. Na południe od Morza Martwego rozciąga się bezwodna rozpadlina nazywana Akaba, która kończy się przy Zatoce Elat.

Półwysep el-Lisan (język) dzieli Morze Martwe na dwie części nierównej wielkości. Mniejsza, południowa część jest raczej stawem solnym o średniej głębokości 6-8 m. (obecnie prawie wyschniętym). Na obszarze tym lokalizuje się dolinę Siddim pochłoniętą przez wody po zniszczeniu Sodomy i Gomory (Rdz 14,3; 19, 24-28).

Obliczono, iż Jordan wlewa codziennie do Morza Martwego ok. 6 500 000 ton wody i tyle samo wody dostarczają pozostałe dopływy razem wzięte, mimo to poziom wody nie ulega zmianom dzięki wysokiej temperaturze i parowaniu, co równoważy przypływ. Cechą charakterystyczną morza jest też silne zasolenie wód dochodzące do 26 %. Wśród różnych rodzajów soli dominuje chlorek magnezu (11 %) i chlorek sodu (7 %). Tak silne zasolenie (ciężar właściwy wody) nie pozwala na żadną formę życia, a nadto sprawia, iż ciało ludzkie samo utrzymuje się na powierzchni.

Wokół Morza Martwego, zarówno na zachodnim jak wschodnim brzegu, leżało wiele miejscowości, wśród nich Qumran, Ain-Feszcha, Engadi, Masada, Macheront.

W odległości 300 m od zachodniego brzegu Morza Martwego znajdują się ruiny – chirbet Qumran. W potężnej skalnej ścianie znajdują się groty, w których znaleziono liczne rękopisy. W ich pobliżu zamieszkiwała od 135 przed Chr. do 68 po Chr. zorganizowana grupa Judejczyków (prawdopodobnie odłam Eseneńczyków), która odcięła się od oficjalnego judaizmu. W obliczu zagrożenia ze strony Rzymian w 70 roku mieszkańcy Qumran ukryli swą bibliotekę w pobliskich grobach i grotach. Natrafiono na nie w 1947 r.

W odległości 3 km od Qumran znajdowało się ain Feszcha – teren upraw rolnych. W 1958 roku archeologowie odkryli magazyny, które służyły części wspólnoty zajmującej się uprawą roli i rzemiosłem.

Na zachodnim wybrzeżu Morza Martwego znajduje się również Engadi. Miejsce, w której od 1949 roku istnieje kolonia rolna odpowiada biblijnemu miastu w pokoleniu Judy (Joz 15, 62). Tam schronił się Dawid (1 Sm 24, 1). Według Józefa Flawiusza było Engadi okręgiem administracyjnym (toparchia); według niego w okolicy Engadi znajdowały się najlepsze drzewa palmowe i powstawał najlepszy balsam.

Jeszcze dalej na południe leżała twierdza Masada, wzniesiona przez Heroda Wielkiego ok. 36-30 roku przed Chr. na miejscu warowni Jonatana Machabeusza z II wieku przed Chr. W 66 roku po Chr. zeloci i sykaryjczycy zajęli twierdzę pozostając w niej do momentu zdobycia jej przez Rzymian w 73 roku.

4. Zajordanie

W krajobrazie Transjordania wyróżnia się górzysty płaskowyż, biegnący z północy na południe, poprzecinany rzekami, które z kolei biegną ze wschodu na zachód, a wpadają do Jordanu lub Morza Martwego. Obszar ten można podzielić w przybliżeniu na pięć stref.

Baszan. Na północ od *nahr el-Jarmuk* usytuowany jest szeroki i wysoki płaskowyż, który rozciąga się w kierunku północno-wschodnim aż do Damaszku. Wysokość gór wynosi przeciętnie 700-800 m. Od zachodu ograniczony pasmem Hermonu, nosi w Starym Testamencie nazwę Baszan. Jest to urodzajny teren wulkaniczny z dawnymi pokładami lawy. Wpadające do jeziora Genezaret nieliczne potoki wysychają w lecie. Inne łączą się z wodami Jarmuku. Słynąca z urodzaju ziemia zapewniała obfite zbiory, co wpływało także na gęstość zaludnienia. Nieliczne doliny między szczytami gór służą jako pastwiska oraz uprawie roli. Izrael kontrolował te tereny jedynie w okresach swej świetności.

Często był Baszan polem bitwy między Izraelem i Damaszkiem. Za panowania Jeroboama II był w rękach izraelskich (2 Krl 14,25); w drugim wieku przed Chr. był w rękach Nabatejczyków, następnie Heroda Wielkiego, a później Filipa i Agryppy II. W czasach Nowego Testamentu wschodnią część tego terytorium zwano Trachonitis, a północną Gaulanitis. Obszar Gaulanitis lub (wzgórz) Golan w okresie grecko-rzymskim stanowił odrębną prowincję. Miasto, od którego otrzymał nazwę otaczający go region można identyfikować ze współczesnym Jaulan, położonym 27 km na wschód od Jeziora Galilejskiego (Pwt 4, 43; Joz 20, 8; Joz 21, 27).

Oprócz określenia geograficznego, Baszan stanowi także synonim tego, co dobrze odżywione, opływające w dobra lub silne. Psalmista opisuje otaczających go wrogów w postaci ludzkiej lub bezosobowej jako "byki Baszanu" (Ps 22,13), natomiast Amos używa zwrotu "krowy Baszanu" w odniesieniu do bogatych kobiet, które otoczone luksusem oddają się próżniactwu w Samarii (Am 4,1; Iz 33,9; Jr 50,19; Mi 7,14).

Rzeka **Jarmuk** nie jest wzmiankowana w Starym Testamencie: wpada do Jordanu w pobliżu południowego krańca Jeziora Genezaret; znajdowała się na terytorium Manasses, które sięgało aż do Aramu.

Druga strefa Zajordania rozciąga się od rzeki Jarmuk (*nahr el-Jarmuk*) do rzeki Jabbok (*nahr ez-Zerqa*) i określa **Gilead** właściwy (w węższym znaczeniu), chociaż nazwa ta miała różne znaczenia, ale w Starym Testamencie używana była także na określenie terenu położonego na północ od Jarmuku oraz na południe aż do Arnonu. Ta górzysta kraina wznosi się na wysokość do 915 m n.p.m., granicząc na wschodzie z Ammanem i Pustynią Arabską, i z daleka czyni wrażenie jednego nieprzerwanego łańcucha niewielkich gór, z których najwyższa sięga 1261 m. W zasadzie Gilead był płaskowyżem pokrytym po części lasami, z wieloma dolinami nadającymi się na pastwiska (Lb 32, 1; Mi 7, 14; Jr 50, 19). Część północna należała do Manasses, południowa do Gada.

W szerszym znaczeniu termin oznacza ziemie Rubena na północ od rzeki Arnon, a czasem nawet całą Transjordanię zamieszkałą przez plemię Izmaela (Sdz 20, 1; 2 Krl 10, 33; 15, 29). Silnie zalesiona kraina słynęła z produkcji leczniczego balsamu (balsam z Gileadu: Jr 8, 22; 46, 11), jednak z dawnych lasów dębowych, terebintowych i cedrowych pokrywających góry dziś prawie nic nie zostało.

Ramot-Gilead, miasto położone na mniej falistym terenie na wschód od głównych gór Gileadu, stanowiło w IX w. p.n.e. kość niezgody między Izraelem a Syrią (Damaszkem) i stoczono tu co najmniej dwie bitwy (1 Krl 22,1-3; 2 Krl 8, 28).

Największą rzekę Transjordanii jest **Jabbok**, którego źródła odnaleźć można w pobliżu dawnej stolicy Ammonitów, Rabbat-Ammon. Rzeka płynie wielkim łukiem na północny wschód, a następnie skręca na zachód, w pobliżu miasta Adam znajdując ujście w Jordanie. Na krótko przed ujściem Jabbok przepływa przez urodzajną równinę Sukkot.

Biblia, relacjonując kampanię Gedeona (Sdz 6 - 8), wzmiankuje miejscowości Sukkot i Penuel położone w pobliżu rzeki Jabbok. Penuel było miejscem walki Jakuba z tajemniczą postacią (Rdz 32,25-33). Po klęsce Saula w Penuel rezydował syn Saula Izbaal (2 Sm 2,8.12). Innym miastem Gileadu było Jabesz. Na terenie Gileadu leżało także Ramot-Gilead. W czasach Nowego Testamentu na terenie Gileadu znajdowały się Geraza i Gedara – miasta Dekapolu, oraz miasto Pella położone w dolinie Jordanu u stóp gór.

Trzecia strefa Transjordanii rozciąga się od Jabboku do Arnonu i może być w przybliżeniu określona jako **Ammon**, z pewnym uproszczeniem. Ammon, w granicach tak określonych, składał się z surowych urwisk i wąwozów, i w części środkowej z żyznego płaskowyżu położonego. Teren zajmował w przeszłości Sichon, król Amorytów, które-

go pod wodzą Mojżesza pokonali Izraelici (Lb 21,21-30). Później zajmowali go Ammonici, których głównym miastem było Rabbath Ammon. O ziemię tę ubiegały się pokolenia Rubena i Gada.

Konflikty zbrojne z Izraelem są datowane na czasy sędziów (Sdz 3,13; 10,6-9; 11,1-12,4), a potem panowanie Saula (1 Sm 11, 1-11) i Dawida (2 Sm 10, 1 – 11, 1; 12, 26-31). Dla boga Ammonitów Molocha (Meleka) Salomon ustanowił wyżynę (1 Krl 11, 7). Prorocy wypowiadają szereg wyroczni przeciw Ammonitom (Am 1,13-15; So 2,8-11; Jr 9,25; 49,1-6; Ez 21,33-37; 25,1-7).

Nebo - góra w paśmie Abarim, z której Mojżesz oglądał przed śmiercią Ziemię Obiecaną, identyfikowana z *dzebel en Teba*, około 13 km na wschód od ujścia Jordanu (Pwt 32, 49; Pwt 34, 1). *Pisga* - szczyt w paśmie Abarim, w pobliżu północno-wschodniego brzegu Morza Martwego. W szerszym ujęciu - odnosi się przypuszczalnie do całego pasma gór Abarim, na północny zachód od Nebo (Lb 21, 20; 23, 14; Pwt 3, 27; 34, 1; Joz 13, 20).

Kolejna wielka rzeka Transjordan **Arnon** (*wadi Mojib*) bierze początek na pustyni syryjsko-arabskiej, a kończy bieg w połowie wschodniego wybrzeża Morza Martwego. Na 44 km biegu pokonuje poziom ok. 1000 m., przy czym ostatni odcinek prowadzi przez głęboki wąwóz.

Według relacji Lb 21, 13 stanowiła naturalną granicę między terytoriami Amorytów (na północy) i Moabu (od południa). Po pokonaniu przez Izraelitów amoryckiego króla Sichona (Lb 22, 36) i zajęciu jego terytorium Arnon stanowił południową granicę Izraela w Zajordanii. Zostało ono przydzielone pokoleniu Rubena, które na południu graniczyło z Moabem (Pwt 3, 8.12.16; Joz 12, 1-2; 13, 9.16; Sdz 11, 18.26).

Od Arnonu w kierunku południowym aż do potoku Zared (*wadi Hasa*) rozciągało się terytorium Moabu, które na zachodzie graniczyło z Morzem Martwym, na wschodzie z Pustynią Arabską. Dominującym elementem geograficznym jest płaskowyż wznoszący się do 1000 m n.p.m., długości około 56 km i szerokości około 40 km. Klimat Moabu jest zimniejszy od klimatu Judei, jak również reszty Transjordanii; charakteryzuje się opadami śniegu, a nawet mrozami w zimie, także mglistym i pochmurnym latem. Dzięki płytkim *wadi* kraina zaopatrzona jest dobrze w wodę i bardzo żyzna, a urodzajna wyżyna w czasach głodu była spichlerzem, także Palestyny.

Chociaż Arnon stanowił nominalnie północną granicą Moabu, energiczny i potężny król Mesza (IX w p.n.e.) potrafił rozciągnąć swoją władzę na ziemie leżące na północ od Arnonu. Gdy władca Moabu stał się w IX w. p.n.e. zależny od króla Izraela, jego coroczną daninę stanowiło "sto tysięcy owiec i wełna ze stu tysięcy baranów" (2 Krl 3,4), czyli wełna ze 100 000 owiec i 100 000 baranów. W opowieści o Rut klęska

głodu panująca w rejonie Betlejem zmusiła Elimeleka i jego rodzinę do poszukiwania żywności w Moabie (Rt 1,1-2).

Ostatnią rzeką pasma zachodniego jest **Zered** (*wadi Hasa*), która nie wysycha (woda płynie w niej przez cały rok); bieg zaczyna w górach Edomu i wpada do Morza Martwego od południa. Jej dolina dzieliła w naturalny sposób królestwa Moabu i Edomu.

Na południe od potoku Zered aż do zatoki Akaba rozciąga się terytorium **Edomu** (długości około 160 km). Jest to surowa kraina górska, której środkowe pasmo sięga do 1700 m n.p.m., zaś na wschód od niej leży płaskowyż około 1000-1100 m n.p.m. Większość terytorium pokrywa miękki czerwony piaskowiec, a Arabę tuf wulkaniczny. W porze zimowej panują tutaj niskie temperatury, nawet ze śniegiem i mrozami. W starożytności obszar Edomu pokryty był roślinnością daleko na południe, także obszarami leśnymi. Główne miasta tego regionu: Sela, Bosra, Petra i Teman.

Edomici byli potomkami Ezawa (Edoma) (Rdz 25, 30; 36, 8-19). Nazwa edom znaczy "czerwony" w kontekście "czerwonej potrawy", o którą prosił Ezaw (Rdz 25,29-34). Dawid był pierwszym władcą izraelskim, któremu udało się podbić Edom i kontrolować go dzięki stacjonującym tam garnizonom (2 Sm 8, 14; 1 Krl 11, 15-16). Po licznych zmianach od IV w. przed Chr. na terenach Edomu osiedlili się Nabatejczycy. Edomitą (Idumejczykiem) z pochodzenia był Herod Wielki. W południowej części Edomu (dziś Jordania) znajduje się Petra - miasto wykute w skale, starożytna stolica Nabatejczyków.

Pamiętać należy także o wielkiej rozpadlinie ciągnącej się z północy na południe między Morzem Martwym i Zatoką Akaba, tzw. Araba.

5. Zakończenie

Mimo niewielkich rozmiarów Palestyna jest regionem heterogenicznym, podzielonym na wyraziste regiony geograficzne o różnym charakterze ekologicznym i środowiskowym. Stanowiło to tło rozwoju historycznego rywalizujących ze sobą społeczności geopolitycznych, każda z jej własnym ustrojem, cechami etnicznymi i kulturą materialną. Służąc jako pomost pomiędzy ośrodkami cywilizacji w Egipcie i Mezopotamii, Palestyna pozostawała jednocześnie pod wpływem tych potęg. Była także pionkiem w ciągłej walce, jaką toczyły między sobą te siły o kontrolę nad Bliskim Wschodem. Armie najeźdźców, karawa-

ny handlowe, posłańcy przemierzali położoną strategicznie Palestynę. Bliskość morza ułatwiała jej związki z cywilizacjami wschodniej części Morza Śródziemnego, podczas gdy wschodnia i południowa pustynia były źródłem niepokoju, gdyż pustynni nomadowie najeżdżali tereny uprawne, gdy kryzys lub upadek władzy państwowej dostarczały okazji.

Pustynia Synaj tworzyła naturalną granicę między Egiptem i Palestyną, zaś 180 km oddzielające deltę Nilu od potoku *el-Arish* możliwe było do przebycia wyłącznie pustynnym szlakiem, przez północny Synaj, gdzie brak było źródeł wody. Ten właśnie Wielki Szlak był lądowym pomostem między Egiptem i Azją Centralną, wykorzystywanym w licznych okresach historycznych; jego kontynuacją była "*Via Maris*" w czasach rzymskich: brała początek w dolnym Egipcie i biegła nad brzegiem Morza Śródziemnego, rozdzielając się na równinie Szaronu. Pierwsza odnoga prowadziła wprost na północ do Libanu i Syrii, a dyplomaci jak i kupcy przez wieki korzystali z tej właśnie trasy. Drugie odgałęzienie prowadziło w kierunku Meggido przez równinę Jizreel (Iz 8,23) i Jordan do Damaszku, a następnie do Mezopotamii.

Inny ważny szlak międzynarodowy, znany jako *Droga Królewska*, biegł w Transjordanii blisko granicy między terenami zamieszkałymi i Pustynią Arabską. Stanowił on główną oś komunikacyjną północ – południe, łącząc Syrię z Morzem Czerwonym i Arabią. Przy tej trasie leżały ważne miasta: Ramot-Gilead, Geraza, Rabba, Dibbin, Sela.

W czasach biblijnych handel z odległymi krajami znajdował się w rękach panujących. Na drogach biegnących przez pustynię musieli dochodzić oni do porozumienia z plemionami nomadów. Towary luksusowe były przekazywane dalej. Z terenu Palestyny eksportowano głównie towary pochodzące z produkcji rolnej: pszenicę, oliwę, wino i różne pachnidła.

IV. EGIPT

"Egipt - darem Nilu": tak niezwykle trafnie określił ten kraj Herodot z Halikarnasu, który około r. 450 p.n.e. podróżował po Egipcie. Plonem jego podróży był m. in. barwny opis naturalnych warunków życia w Egipcie. Dzisiaj jest podobnie: Egipt - to Nil i pustynia. Od strony wschodniej, między Morzem Czerwonym a Nilem, napotkając można obszary pustynne Pustyni Wschodniej (Arabskiej?) przechodzące na południu w Pustynię Nubijską. Na zachód leży Pustynia Zachodnia (Libijska) o słabo urozmaiconej rzeźbie pionowej i ozdobiona kilkoma oazami (m.in. oaza Siwa).

Bieg życiodajnego odcinka Nilu bierze początek w miejscu, gdzie zlewają się wody Nilu Białego i Błękitnego. W środkowym Sudanie wody Nilu zasila jedyny dopływ tej ogromnej rzeki - Atbara. W Egipcie Nil płynie w wyraźnie wyodrębnionej morfologicznie dolinie, która stopniowo rozszerza się w kierunku północnym, w okolicy Asuanu szerokość 2,8 km, na północy 23 km. Ważnym elementem doliny jest żyzna obszar zalewany w starożytności przez coroczne, cykliczne przybory wód (terasa zalewowa). Delta Nilu ma kształt trójkąta o wymiarach ok. 170-220 km sięgającego wierzchołkiem okolic dzisiejszego Kairu. Charakterystycznym elementem delty są duże "wyspy" piaszczyste, na których istniało w starożytności osadnictwo. Osobno trzeba wspomnieć oazę Fajum położoną w depresji. Lustro wody znajdującego się tam obecnie słonego jeziora *Birket Qarun* położone jest 45 m poniżej poziomu morza. Jest ono pozostałością po wielkim starożytnym jeziorze *Moeris*. Jezioro w oazie Fajum corocznie zasilały wody Nilu wlewające się do niego odnogą *Bahr Yusuf*. Tak więc Nil był najważniejszym elementem środowiska naturalnego i decydująco wpłynął na rozwój kulturowy mieszkańców Egiptu. Ogromne znaczenie corocznych wylewów Nilu polegało na tym, iż stwarzało cykliczną możliwość wykorzystania wody do nawadniania (1), wylew użyźniał pola przez osadzanie się cząsteczek żyznego syltu rzecznoego (2), szybki spływ wód rzecznych wypłukiwał sól osadzającą się w porze suchej na powierzchni gleby i zapobiegał ich zasoleniu, co katastrofalnie odbiło się na losach gospodarki irygacyjnej w dawnej Mezopotamii.

Przełomowym momentem w historii Egiptu było zjednoczenie

dwóch państw, Egiptu Dolnego i Egiptu Górnego (około 3000 pne.), dokonane przez faraona Menesa. Od tego czasu liczy się kolejne dynastie panujących faraonów, łącznie trzydzieści jeden.

Po zjednoczeniu Egiptu Dolnego i Górnego rozpoczyna się okres *Starego Państwa*, obejmujący dynastie od III do VI, ze stolicą w Memfis, a drugim ważnym miastem jest Heliopolis.

Ruiny Heliopolis, biblijne On (Ez 30,17) leżą 10 km na północ od Kairu. Miasto było centrum kultu boga słońca znanego pod różnymi imionami (m.in. Re, Atum, Harachte, Aton). Ujęcia teologiczne kapłanów z Heliopolis dominowały w Egipcie w czasach V dynastii i oddziaływały na inne systemy teologiczne Egiptu. Cechą charakterystyczną miasta był obelisk - symbol słońca. Najważniejszym, zachowanym do dziś jest obelisk Sesostrisa I z początków XX wieku. przed Chr. o wysokości 20,5 m. Jeszcze w czasach proroków ST i w czasach Herodota Heliopolis słynęło z teologicznej szkoły świątynnej.

Najstarsza stolica Egiptu, Memfis (Oz 9, 6 Nof, Jr 46, 14 Mof), "dom duszy Ptaha" znajduje się w południowej części delty Nilu, na zachodnim brzegu rzeki. Aż do czasów założenia Aleksandrii Memfis było jednym z najważniejszych miast Egiptu. Podobnie jak gdzie indziej w Egipcie tzw. miasto żyjących prawie się nie zachowało, przeciwnie do *nekropolis*. Za czasów starego królestwa Memfis było rezydencją faraonów tam również znajdowała się świątynia boga Ptaha [później Ramzes II wybudował tutaj pałac; także faraon Merneptah posiadał rezydencję].

Nekropolis memfickie rozciąga się na długości prawie 40 km, m.in. piramidy w Gizie (tu znajduje się także sfinks) i kompleks Sakkara. Z punktu widzenia religijnego Memfis jest znane dzięki nauce o stworzeniu (stworzenie przez słowo), oraz świętemu bykowi Ptaha - Apisowi, (po)chowany w Serapeum. Ze względu na znaczenie Memfis padło ofiarą kolejnych najazdów: etiopskiego Pinacha (730 przed Chr.), asyryjskiego Asarhaddona (761 przed Chr.) i Assurbanipala (666 przed Chr.), perskiego Kambezyasa (525 przed Chr.). Od VII w. przed Chr. w Memfis osiedlali się cudzoziemcy, do których po zburzeniu Jerozolimy należeli również Żydzi (Jr 44,1). Miasto jest wzmiankowane przez proroków (Oz 9, 6; Iz 19, 13; Jr 2, 16; 46, 14. 19; Ez 30, 13. 16).

Trwający długo okres przejściowy (ok. 2150-2100 przed Chr.) był czasem zaburzeń i stagnacji gospodarczej. Po ponownym zjednoczeniu rozbitego państwa za XI i XII dynastii pojawia się tzw. *Srednie Państwo*, którego osiągnięcia dotyczą również budownictwa, tym razem prace melioracyjne, w wyniku których zagospodarowano depresję fajumską i zbudowano kanał na pierwszej katarakcie Nilu. XII dynastia

może się szczycić osiągnięciami w dziedzinie kultury: rozkwit literatury mądrościowej i malarstwa. Władcy Egiptu buduje w tym okresie szereg twierdz na przesmyku sueskim (tzw. Mur Księcia) i siedemnaście fortec na południu od strony Numibii. Za panowania XIII i XIV dynastii (od ok. 1750) *Średnie Państwo* chyli się stopniowo ku upadkowi i rozpoczyna się kolejny okres przejściowy.

Nad Egiptem szczególne niebezpieczeństwo, kiedy pojawia się wojowniczy semicki lud Hyksosów. W niedługim czasie Hyksosi podbili Egipt, przeważając Egipcjan wyposażeniem armii (konie, składane łuki). Na czas ich pobytu w Egipcie przypadają dynastie XV i XVI (do ok. 1550) i na ten czas należałoby ewentualnie datować historię Józefa egipskiego.

Soan było zapewne stolicą Hyksosów. Miasto leżące we wschodniej części delty, nad jeziorem Menzaleh. Jest wzmiankowane w Biblii (Lb 13, 22; Iz 19, 11.13; 30, 4; Ez 30, 14; Ps 78, 12), w LXX Tanis. P. Montet, który od 1929 prowadził tam wykopaliska, identyfikuje to miasto z Awaris, głównym miastem Hyksosów. Miasto znajdowało się w krainie Goszen, którą zamieszkiwali także Hebrajczycy (Rdz 45, 10; 46, 28. 29. 34; 47, 1. 4. 6. 27; Wj 8, 18; 9, 26), którzy uczestniczyli w budowie miast Pithom (tell Retabeh) i Ramzes (Tanis). Rdz 47, 11 nazywa ten obszar "ziemią Ramzesa". Był to obszar pastwisk, położony na szlaku wiodącym z Egiptu do Azji.

Nowy okres w historii Egiptu, *Nowe Państwo* (ok. 1550-1075), rozpoczyna się panowaniem XVIII dynastii (w latach 1550-1295), której założyciel Jahmes (Amosis I) wypędził Hyksosów. XVIII dynastia doprowadziła Egipt do największej potęgi w chwili, gdy zaboreczy Tutmosis III opanuje nie tylko Palestynę, ale docierając daleko na północ wejdzie w konflikt z imperium Hurytów, zwanym inaczej królestwem Mitanni. Stolicą państwa były Teby (nazwa grecka, egipska nazwa *Waset*), miasto leżące w pobliżu pierwszej katarakty Nilu, około 750 km na południe od Kairu. Teby słyną z dobrze zachowanej Doliny Królów, gdzie znajdują się grobowce królewskie, a także szczycą się świątyniami w Luksorze i Karnaku (Chonsu). Teby zdobył asyryjski król Assurbanipal w 665 roku przed Chr.

Ciekawym momentem w czasach XVIII dynastii jest tzw. epizod amarneński. Amarna (tell-el-Amarna) - dzisiejsza nazwa dawnej rezydencji faraona Amenofisa (Amenhotepa) IV, znanego jako Echnaton (XVIII dynastia), która znajduje się ok. 300 km na północ od Teb, położona na wschodnim brzegu Nilu. Za panowania tego faraona (1349-1333 przed Chr.) kwitło tutaj religijne życie Egiptu w formie monolatrii (monoteizmu?). W 1887 roku odkryto teksty zapisane na glinianych tabliczkach piśmem klinowym. Ich treść stanowią przeważnie prośby o pomoc królów miast pale-

styńskich m.in. Byblos, Akko, Megiddo, Lakisz i Jerozolimy, kierowane do faraona w związku z najazdami Hetytów (lub chabiru), zaś wspomniane dokumenty rzucają światło na stosunki panujące w Palestynie przed zasiedleniem jej przez Izraelitów.

Długi okres istnienia *Nowego Państwa* charakteryzował się wspaniałymi wzlotami i momentami dramatycznymi. Nad Egiptem zawisło niebezpieczeństwo ze strony nowego Królestwa Hetyckiego.

Po chwilowym osłabieniu Hetyci opanowali Syrię oraz Fenicję i zagrozili panowaniu egipskiemu nad Palestyną i innymi mniejszymi miastami-państwami. Do otwartego konfliktu doszło za czasów XIX dynastii. Trzeci z faraonów, Ramzes II, stoczył z Hetytami decydującą bitwę pod Kadesz (1285 pne), a następnie podpisał w 1270 roku traktat pokojowy. Treść traktatu znana jest obecnie z inskrypcji egipskich oraz dokumentu odnalezionego w stolicy Hetytów Bogazköy (patrz wyżej). Egipt zachował w posiadaniu Palestynę. Na okres panowania faraona Ramzesa II przypada także działalność budowlana w Pithom i Ramzes, o czym wspomina Biblia.

Następcy Ramzesa II doprowadzają do upadku XIX dynastie, a potem Ramzes III (XX dynastia) musi stoczyć decydujące walki z naporem ludów morskich, w rezultacie zwycięskich (ok. 1185). Egipt utracił wprawdzie panowanie nad Palestyną, ale zdołał obronić się przed naporem obcych wojsk. Żelazne wojska, które zmiotły z areny wielkie potęgi Hetytów i Hurytów, oraz obezwładniły Assyrię ruszyły z obszarów dzisiejszej Grecji, ze świata egejsko-kretejskiego. Górując nad innymi ludami znajomością wytopu żelaza i tym samym techniką wojenną, opanowały w krótkim czasie (ok. 1200 przed Chr.) znaczną część *Żyźnego Półksiężycy*, a powstrzymani przez Egipt osiedlili się w Palestynie na wschodnim brzegu Morza Śródziemnego, dając początek Filistinom.

Na lepiej znane nam czasy królewskie Izraela (ok. 1025 pne.) przypada już schyłkowy okres królestwa faraonów, znaczony panowaniem Asyryjczyków, Persów, Greków i od Rzymian, a dla badań biblijnych dość istotny.

W V wieku przed Chr. na Elefantynie [wyspa i miasto-twierdza na Nilu naprzeciw Assuanu] najprawdopodobniej z inicjatywy faraona Psammetycha I (699 - 664 przed Chr.), powstała kolonia żydowska. Pod koniec XIX w. odkryto tutaj aramejskie papiirusy oraz ostraka, które posiadają wielką wartość dla badań nad językiem aramejskim; pozwalają też poznać życie społeczne, prywatne i religijne mieszkańców wyspy.

Okolo 100 km z biegiem rzeki znajduje się Nag Hammadi. W pobliżu tego osiedla na przełomie 1945/1946 odkryto bibliotekę złożoną z trzynastu kodeksów papirusowych. Zawierają one 53 pisma i fragmenty gnostyckie pisane w języku koptyjskim, z których opublikowano dotychczas małą część: "Ewangelię Prawdy", "Ewangelię To-

masza", "Ewangelię Filipa", trzy wersje "Nauki tajemnej Jana", "Objawienie Adama", "Istotę Archontów", "Dwa Objawienia Jakuba", "Egzegezę duszy", "Księgę Tomasza", "Historię Piotra i 12 Apostołów" oraz "Autentyczną naukę". Wymienione wyżej dzieła mają ogromne znaczenie dla badań nad gnozą.

Aleksandria, jedno z większych miast współczesnego Egiptu, zostało założone w 332 r. przed Chr. przez Aleksandra Wielkiego, już w 311 r. stała się stolicą Egiptu i centrum życia gospodarczego i kulturalnego. W części nadmorskiej powstały pałace Ptolemeuszów, liczne świątynie (niektóre zbudowane przez Kleopatę), teatr Dionizosa, gimnazjum, palestra oraz sławne Muzeum Aleksandra, a więc budowle charakterystyczne dla hellenistycznego *polis*. W centrum miasta wzniesiono grobowiec Aleksandra, a z biegiem czasu mauzolea Ptolemeuszów.

Miasto posiadało dwa porty, które były przedzielone groblą (*Heptastadion*) i połączone z lądem dzięki wyspie *Faros*, na której znajdowała się latarnia morska. Wschodnią część miasta zamieszkiwali Żydzi. Znajdowały się tam *sanhedryn* oraz synagoga. W zachodniej części mieszkali Egipcjanie. Tu też znajdował się ośrodek kultu *Serapisa*. W obrębie miasta zachowały się liczne nekropole z okresu ptolemejskiego i rzymskiego. Liczne zachowane zabytki ruchome (przedmioty) świadczą o wysokim poziomie sztuki. Aleksandria była naukowym centrum hellenizmu i judaizmu; tutaj tworzył *Filon*. W Aleksandrii istniała gmina chrześcijańska, a miasto słynęło szkołą egzegetyczną interpretującą Pismo św. alegorycznie: najwybitniejszym przedstawicielem był *Orygenes*. Najstarszym kościołem w mieście był kościół pod wezwaniem *Panny Maryi Matki Bożej*, zbudowany w latach 282 - 300 po Chr. Z okresu od III - VII w. pochodzą także katakumby drążone w skale wapiennej.

Nad M. Śródziemnym znajduje się także miasto *Rozetta*, sławne ze znalezienia przez wojska napoleońskie tzw. "kamienia z Rozety", który od 1801 r. znajduje się w *British Museum* w Londynie. Znajduje się na nim tekst dekretu kapłanów z *Memfis*, zapisany w języku hieroglifów, w transkrypcji oraz w tłumaczeniu greckim, który został wydany na cześć *Ptolemeusza V* z 196 r. przed Chr. Dzięki temu znalezisku i pracy nad nim francuskiego uczonego *J.F. Champollion'a* w 1822 r. został odczytany tajemniczy język hieroglifów.

Ekskurs

WYJŚCIE Z EGIPITU

W źródłach egipskich brak wzmianki o Wyjściu. Według Wj 1,11 łączy się ono z budową miasta *Ramzes*, co odpowiada wypadkom w Egipcie w XIII w. przed Chr. Najstarsze warstwy biblijnej tradycji Wyjścia mówią o małej grupie. Historycznie *Exodus* mógł wyglądać następująco: poszczególne grupy, które dołączyły się na terenie Kanaanu do powstającego ludu Izraela przyniosły z sobą tradycje o ich wyjściu z Egiptu. Według relacji Wj 12,37 synowie Izraela wyruszyli z *Ramzes* do *Sukkot*. Tekst 1 Krl 6, 1 wzmiankuje wprawdzie, że wyjście Izraela z Egiptu nastąpiło 480 lat przed budową świątyni, czyli 1440 przed Chr., jednak wzmianka ta nie jest przekazem historycznym. Pragnie jedynie powiedzieć, że historia przebiega w wyznaczonych przez Boga ramach czasowych.

Teksty Wj 12, 37; Lb 1, 46; 26, 51 mówią o 600 000 mężczyzn (łącznie z rodzinami ok. 2 mln. ludzi), ale nie są to dane historyczne. Liczby te chcą powiedzieć jedynie tyle, że cały, później tak liczny naród, który wierzy w *Jahwe* - *Zbawiciela*, bierze udział w *exodusie*.

1. Pobyty Izraela w Egipcie

Historyczny trzon wybawienia z Egiptu, ze względu na wielowarstwowość opowiadania biblijnego, można jedynie bardzo ogólnie nazkicować. Dokumenty egipskie poświadczają, że grupy nomadów przejściowo przebywały na terenie państwa egipskiego, a niektóre z nich osiedliły się na dłużej we wschodniej części delty Nilu. Przekraczanie granicy między Egiptem a wschodnimi obszarami pustynnymi wiązało się z roczną zmianą pastwisk lub okresami głodu. Nad tym pokojowym procesem czuwały egipskie patrole graniczne. Sytuacje konfliktowe zrodziły się np. za panowania faraona *Ramzesa II* (1290-1223 r. przed Chr.), który takie grupy lub związki grup zmuszał do pomocy przy budowie swej rezydencji w delcie Nilu (wzmianka w Wj 1,11 harmonizuje ze źródłami egipskimi), a zwłaszcza za panowania *Merneptaha*, który musiał tłumić bunty różnych ludów. Na jego stelli zawierającej listę ludów podbitych, jest wymieniony również *Izrael*,

jako lud, a nie kraj - po raz pierwszy w dokumentach pozabiblijnych. W tym kontekście historycznym można by widzieć ucieczkę grupy Mojżesza ok. 1200 r. przed Chr. W tej ucieczce mogły pomóc naturalne katastrofy, które późniejszy przekaz oddał jako plagi (Wj 7 – 11). Blizsze okoliczności Wyjścia pozostają niejasne.

2. Przejście przez morze

Wyjście z Egiptu tradycja łączy z ratunkiem nad "Morzem" (Wj 14, 1). Historycznym punktem wyjścia dla ukształtowania się opowiadania biblijnego było doświadczenie zbawienia doznanego w bardzo wczesnej fazie powstawania narodu, które przypuszczalnie wiązało się z wyjściem z Egiptu. Jednej z grup nomadów (grupa Mojżesza?) udało się ująć ścigającej ją egipskiej straży granicznej.

Przekazy biblijne różnią się tak bardzo między sobą, że nie można dziś dokładnie ustalić przebiegu wydarzeń. Bezpośrednim echem tego wydarzenia jest prastara pieśń Miriam (Wj 15). Samo zdarzenie zostało przekazane w opowiadaniu Wj 13, 17 – 14, 31, w którym mieszają się tradycje starsze i młodsze. Według młodszej relacji Mojżesz rozdzielił wody przez wyciągnięcie ręki, tak że Izrael mógł przejść po suchym dnie między murami wód. Następnie Mojżesz spowodował powrót wód i w ten sposób zniszczone zostało wojsko faraona. Według pewnych elementów starszej warstwy opowiadania wojsko faraona zostało "wrzucone w morze przez przerażenie spowodowane przez Jahwe", tzn. uciekali po wysuszonym przez Jahwe dnie morza i w ten sposób zostało zniszczone, gdy rankiem nastąpił przypływ. Wspólne obu opowiadaniom jest to, że wybawienie grupy Mojżesza jest wyłącznie dziełem Jahwe.

Biblia nazywa miejsce wybawienia יָם סוּף (Wj 10, 19; Lb 33, 10; 1 Krl 9, 26; Jr 49, 21), co przekłada się jako "Morze Sitowia" ("Morze Trzciny"), chcąc zaznaczyć, że chodzi o jeden ze zbiorników słodkowodnych w północnym Egipcie. Trzciny w rejonie północnym rosły nad jeziorami *Menzaleh* (*Sirbonis*). W inskrypcjach egipskich jezioro *Menzaleh* położone na północy nosi nazwę, "morze otoczone trzcina-mi". Stąd niektórzy uczeni umieszczają tam punkt przejścia. Inni umiejscawiają go w przesmyku oddzielającym Morze Śródziemne od Morza Czerwonego, między jeziorami *Timsah* i Jeziorem Gorzkim, lub w południowej części tego ostatniego. Autorzy biblijni mogli jednak w swych opowiadaniach o zdarzeniu myśleć o Morzu Czerwonym, w 1 Krl 9, 26 nazwane יָם סוּף . Nadto LXX tłumaczy przez $\epsilon\pi\lambda\iota\tau\omicron\upsilon\ \chi\epsilon\iota\lambda\omicron\upsilon\varsigma\ \tau\eta\varsigma\ \epsilon\sigma\chi\acute{\alpha}\tau\eta\varsigma\ \theta\alpha\lambda\acute{\alpha}\sigma\sigma\eta\varsigma$ (Morze Czerwone), co potem przejęła

Wulgata: *in litore maris Rubri*. Według innej hipotezy nie chodzi wcale o Morze Czerwone. Jej zwolennicy przyjmują, że narratorom biblijnym chodziło o tzw. drogę północną prowadzącą do Kanaanu. W związku z tym Migdol i Baal-Sefon byłyby miejscowościami leżącymi blisko wybrzeża Morza Śródziemnego, a nazwa "Morze" odnosiłaby się do tzw. Morza Sybrońskiego, z którym wiązano w starożytności jakąś wielką katastrofę.

Opowiadanie biblijne ma z pewnością na uwadze drogę południową, za czym przemawia lokalizacja góry przymierza, postój w Sukkot i wyraźne stwierdzenie: *"nie wiódł Bóg drogą prowadzącą do ziemi filistyńskiej, chociaż była najkrótsza... ale okręzną przez pustynię ku Morzu Czerwonemu"* (Wj 13, 17-18). Kupcy i górnicy, wydobywający miedź i turkus, znali dobrze te drogi, a już w okresie wczesnego brązu znana była droga między południowym Synajem i Aradem. Najnowsze odkrycia w *Kuntillet Adschrud* potwierdzają, że w czasach królewskich znana była dobrze "Droga Morza Czerwonego". Wj 15, 22 wyraźnie dalej stwierdza, że po przejściu przez morze *"szli w kierunku Szur"*. Jest to dość szeroki pas pustynny rozciągający się na wschód od Jeziora Gorzkiego i Zatoki Sueskiej. Następnie doszli do *Mara*, miejscowości trudnej do zlokalizowania; później rozbili obóz w *Elim*, które znajdowało się w *wadi Garandel*. Następnie doszli do *Pustyni Sin*, położonej między Elim a Synajem (Wj 16, 1). Kolejnym postojem była pustynia Synaj i góra przymierza.

3. Położenie góry Synaj

Biblia łączy wybawienie z Egiptu, ratunek nad "Morzem" i wydarzenia na "jakiej górze" z imieniem Boga Jahwe, która według nowszych hipotez była czczona przed Mojżeszem wśród nomadów Bóg Góry. Trudno dziś wskazać o jaką górę chodzi różnie nazywaną: Synaj (Wj 19,11); Horeb (Pwt 4,10); Boża Góra (Wj 3,1), Góry Seir (Pwt 1,2). Na ogół wymienia się cztery góry.

Najważniejsza lokalizacja dotyczy położonej w południowej części Półwyspu Synaj (nazwa pochodzi z tradycji chrześcijańskiej) *Dżebel Musa*, tzn. *Górę Mojżesza* (2244 m n.p.m.), na którą od IV w. wskazuje tradycja chrześcijańska. U jej podnóża rozciąga się nizina, na której Hebrajczycy mieli rozbić obóz. U stóp tej góry znajduje się prawo-

sławny klasztor świętej Katarzyny.

Według opisu Wj 19,18 omawiana góra przedstawiona jest tak jakby była czynnym wulkanem. Na Półwyspie Synajskim nie ma jednak wulkanów. Najbliższy znajduje się w odległości 325 km w linii lotu ptaka na południowy wschód od zatoki Akaba i 550 km od Kadesz Barnea, a jest nim Hala el Bedr. Według beduinów jego aktywność przypomina opis biblijny. Naddo wskazują oni grot, gdzie mieli przebywać słudzy Mojżesza. Tę hipotezę miałyby potwierdzać nazwa Midian (por. Wj 3,1) określająca te tereny oraz wzmianka w Pwt 1,2, że Horeb dzieli od Kadesz Barnea jedenaście dni drogi. Odległości między Kadesz a Hala el Bedr można przejść właśnie w ciągu takiego czasu. Miejsce to nie ma jednak większego znaczenia, gdyż wulkan ten znajduje się daleko poza szlakiem Egipt-Kanaan. Jeżeli przyjmiemy ścisłą łączność tradycji wyjścia i Synaju, góra objawienia powinna znajdować się bliżej tego szlaku. Powstają również wątpliwości typu czy Hebrajczycy mogli rozbić obóz blisko wulkanu, a Mojżesz wstąpić na jego krater i tam przebywać. Normalnie bowiem człowiek ucieka od czynnego wulkanu;

Nazwa Midian odnośzona jest także do terenów między Morzem Martwym a Gólfem Akaba (dzisiejsza Jordania), na których znajduje się sławna z czerwonych skal góra Petra, którą ma na myśli św. Paweł, pisząc: "Synaj jest to góra w Arabii" (Ga 4,25). Właśnie budowa geologiczna tego terenu oraz klimat zdają się odpowiadać opisowi biblijnemu. Tradycja arabska umiejscawia tu grób Aarona. Również i ta lokalizacja wydaje się być mało prawdopodobna ze względu na znaczną odległość od Egiptu;

Leżąca w Negewie ok. 40 km na zachód od Kadesz-Barnea Dżebel Halal lub Góra Hor leżąca przed Esjon Geber, gdzie umarł Aaron (Lb 33,39), to kolejne możliwości. Według tej hipotezy tu miało miejsce wyprowadzenie wody ze skały, bunt w Meriba. Wśród egzegetów hipotezy te mają dziś coraz więcej zwolenników. Trzeba jednak pamiętać, że chociaż odległość między Synajem a Kadesz wynosi jedenaście dni drogi (Pwt 1,2), a między nimi jest wielka pustynia (Pwt 1,19), to jednak tradycja biblijna nie łączy Synaju z Kadesz wprowadzając między jedną i drugą miejscowością trzy postacie (Lb 11-13).

4. Wydarzenia na Synaju

Trudno dokładnie zrekonstruować sam przebieg wydarzeń na Synaju. Najstarsza warstwa tekstu biblijnego przedstawiającego to wydarzenie (Wj 24, 1. 2. 9-11) mówi o uczcie, na którą Bóg zaprosił 70 starszych Izraela. W kontekście tej uwagi można przypuszczać, że grupa Mojżesza wstąpiła na jakąś górę, która uchodziła wśród nomadów za miejsce pielgrzymkowe. Tam właśnie w czasie uczyty rytualnej doznała przeżycia Boga Jahwe. Trudno wyrokować czy objawienie się Jahwe było powiązane z jakimiś szczególnymi fenomenami natury. Ponieważ tekst mówi o dymie, który wydobywał się z góry, o burzy, o

trzęsieniu ziemi, (Wj 19,18; Pwt 4,11; Wj 24,17), przypuszczano, że chodzi tu o wybuch wulkanu. Jednakże zjawiska te, jak się zdaje, zostały dołączone do opisu wydarzeń na górze znacznie później, gdyż przez te środki autor chce wskazać na szczególne doświadczenie obecności Boga, jak ma się rzecz z innymi tekstami zawierającymi tego rodzaju opisy. Kwestie teologiczne muszą w tym miejscu pozostać na uboczu.

5. Od Synaju do Ziemi Obiecanej

Po teofanii na "górze", według relacji Lb 33 i Pwt 1, nastąpiła wędrówka Izraela po pustyni, aż do Transjordanii. Trudno ustalić szlak tej wędrówki, gdyż większość miejscowości wymienionych w relacji jest nieznana. W relacji Pięcioksięgu pobyt Izraela na pustyni zaczyna się bezpośrednio po wyjściu z Egiptu i kończy się 40 lat później wraz z wejściem do Ziemi Obiecanej. Z wyjątkiem kompleksu synajskiego opis pobytu na pustyni eksponuje właściwie jeden moment: narzekanie przeciw Mojżeszowi (i Aaronowi).

W związku z tym powstaje pytanie, czy jest możliwa jakakolwiek rekonstrukcja historyczna pobytu na pustyni. Według M. Notha tekstów mówiących o pobycie Izraela na pustyni nie można traktować jako źródeł historycznych. Natomiast zdaniem H. Greismanna teksty mówiące o pobycie na pustyni skupiają się wokół Kadesz, gdzie Izraelici zatrzymali się na jakiś nieokreślony czas. Tu według - niektórych egzegetów - można doszukiwać się początków religii Izraela. Lepiej przyjęć, iż teksty odzwierciedlają wspomnienia historyczne z czasów przed osiedleniem.